

De Islam, mijn wegwijzer

Een kwalitatief onderzoek onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen naar de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden tijdens het opvoedproces en de mate van conflictervaring tussen beide waardesystemen

Door: Angelique van Lit

Universiteit Utrecht

De Islam, mijn wegwijzer

Een kwalitatief onderzoek onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen naar de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden tijdens het opvoedproces en de mate van conflictveraring tussen de beide waardesystemen

---

Eindrapportage Bachelorproject 2008-2009

Algemene Sociale wetenschappen

Universiteit Utrecht

Door: Angelique van Lit

Studentnummer: 3046710

Begeleidster: Mieke Maliepaard

Tweede beoordelaar: Maike Gieling

Utrecht, november 2009

Inhoud

---

1. Inleiding.....	5
2. Probleemstelling.....	6
2.1 Vraagstelling.....	6
2.2 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie.....	7
2.3 Interdisciplinaire benadering.....	8
3. Theoretische verantwoording.....	9
3.1 Arbeidsmigranten.....	9
3.1.1 Migranten en het integratiebeleid in Nederland.....	10
3.1.2 Achtergrond Marokkaanse migranten.....	11
3.2 Acculturatie.....	13
3.2.1 Het bidimensionale acculturatiemodel.....	13
3.2.2 Acculturatiestrategieën van Marokkanen in Nederland.....	15
3.2.2.1 Generatiekloof.....	16
3.3 Waarden.....	17
3.3.1 Socialisatie en waardeoverdracht.....	18
3.3.1.1 Religieuze socialisatie onder Marokkanen.....	18
3.3.2 Vergelijkend waardeonderzoek.....	19
3.3.3 Nederlandse en islamitische waarden.....	20
3.4 Conclusie.....	21
4. Methodologische verantwoording.....	23
4.1 Dataverzameling.....	23
4.1.1 Onderzoekseenheden.....	23
4.1.2 Onderzoeksinstrument.....	24
4.1.3 Operationalisering van gebruikte concepten.....	27
4.2 Data-analyse.....	28
4.3 Betrouwbaarheid en validiteit.....	29

5. Resultaten.....	31
5.1 Persoonlijke religieuze beleving.....	31
5.2 Islamitische en Nederlandse kernwaarden.....	32
5.2.1 Dienstbaarheid en solidariteit.....	33
5.2.2 Gehoorzaamheid, bescherming en vrijheid.....	34
5.2.3 Gelijkwaardigheid en onafhankelijkheid.....	36
5.3 Waardeoverdracht tijdens de opvoeding.....	40
5.3.1 Islamitische opvoedwaarden.....	41
5.3.2 Nederlandse opvoedwaarden.....	47
5.4 Conflictervaring en conflicthantering.....	51
6. Conclusie.....	56
7. Discussie.....	60
Literatuur.....	62
Bijlage A.....	67
Bijlage B.....	68

1. Inleiding

De laatste jaren is de nadruk in het Nederlandse integratiebeleid steeds meer komen te liggen op culturele aanpassing. De aandacht in het politieke en maatschappelijke debat gaat vooral uit naar waardeverschillen tussen de Nederlandse cultuur en de islamitische cultuur van moslimmigranten (CBS, 2008; Dagevos & Gijsberts, 2007; Demant, 2005; Demant & Pels, 2006; Helden e.a., 2006; Kamp, 2008; Korteweg, 2005; Roggeband & Verloo, 2006). Moslims zouden niet moeten vasthouden aan hun eigen cultuur en religie, maar behoren zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur (Phalet, 2004; Dagevos & Gijsberts, 2007). Zo ook in het politieke debat wordt grote nadruk gelegd op de beperkende werking van de Islam op de culturele integratie¹ van moslimvrouwen. In het huidige integratiebeleid worden moslimvrouwen gezien als dé sleutelfiguren die culturele integratie zouden kunnen bewerkstelligen wanneer zij in het proces van socialisatie hun kinderen opvoeden met Nederlandse waarden (Roggeband & Verloo, 2006). Denk hierbij aan waarden als gelijkwaardigheid, vrijheid en solidariteit die zowel in het maatschappelijk als het politiek debat vaak worden aangemerkt als typisch Nederlands (Ministerie van Justitie, 2009; Rijksoverheid, 2008).

Echter dit opvoeden in de richting van Nederlandse waarden is veelal niet gemakkelijk en wenselijk voor moslimouders. Sommige moslimouders vrezen de vrijheid en losheid van de Nederlandse samenleving en voelen zich gevangen tussen twee culturen (Van Bommel, 2005; Pels, 2000). Zij pleiten voornamelijk dan ook voor het behoud van de eigen cultuur en religie (Berry, 2005).

Er blijkt echter nog weinig wetenschappelijk onderzoek te zijn gedaan naar de precieze invloed van religie op de culturele integratie van moslimvrouwen (Dagevos & Gijsberts, 2007). Wel komt in onderzoek van Pels (1998) naar voren dat de Islam voor ruim driekwart van de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen een belangrijke rol speelt in het socialisatieproces van hun kind. Pels gaat echter niet in op de verhouding tussen deze islamitische waarden die in de opvoeding centraal staan en de onderschrijving van bepaalde Nederlandse waarden die de maatschappij van het individu verlangt. Nader onderzoek is volgens Pels dan ook vereist naar de zienswijze betreft islamitisch opvoeden in de context van acculturatie in de Nederlandse samenleving. Mijn onderzoek zal hier nader op ingaan.

---

¹ Met culturele integratie wordt bedoeld: de mate waarin allochtonen opvattingen, waarden en oriëntaties delen met autochtonen. Dit is de gehanteerde term uit het Jaarrapport integratie 2007 van Dagevos & Gijsberts en het Jaarrapport integratie 2008 van het CBS.

2. Probleemstelling

Het hedendaagse integratiedebat heeft zoals in de inleiding is verteld voornamelijk betrekking op de mate waarin minderheidsgroepen, en met name moslims onder hen, de Nederlandse waarden wel dan niet onderschrijven. Islamitische waarden lijken op bepaalde punten in contrast te staan met de Nederlandse waarden. De Nederlandse samenleving en overheid verlangt van moslimmigranten dan ook steeds meer een mate van culturele aanpassing aan de Nederlandse waarden en het is vooral aan de moslimvrouwen de taak hun kinderen op te voeden richting het Nederlandse waardesysteem (CBS, 2008; Dagevos & Gijsberts, 2007; Demant, 2005; Demant & Pels, 2006; Helden e.a., 2006; Kamp, 2008; Korteweg, 2005; Roggeband & Verloo, 2006).

Uit eerder wetenschappelijk onderzoek blijkt echter dat moslimminderheden zelf voornamelijk pleiten voor het behoud van de eigen cultuur en religie (Berry, 2005; Stevens e.a, 2004). Met name de Marokkaanse minderheidsgroep blijkt zich duidelijk strikter vast te houden aan de islamitische plichten dan andere moslimgroepen in Nederland (Dagevos & Gijsberts, 2007; Forum 2008) en zij voeden hun kinderen voornamelijk op vanuit een islamitische optiek (Pels, 1998). Echter is nog niet uit wetenschappelijk onderzoek gebleken wat het precieze effect is van islamitisch opvoeden op de aanpassing aan Nederlandse waarden en of er eventuele verschillen zijn in opvoedwaarden tussen de jongere en oudere generaties moslimvrouwen. Dit maakt Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen daarom een uiterst geschikte onderzoeksgroep om te achterhalen in hoeverre moslimvrouwen hun kinderen opvoeden met islamitische en Nederlandse waarden en op welke manier deze waarden zich tot elkaar verhouden.

2.1 Vraagstelling

De vraagstelling die in dit onderzoek centraal staat is:

“Welke islamitische en/of Nederlandse waarden willen Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen doorgeven aan hun kinderen tijdens de opvoeding in vergelijking tot hun eigen ouders, én in hoeverre ervaren deze vrouwen een conflict tussen islamitische en Nederlandse waarden?”

Deze vraagstelling zal worden beantwoord aan de hand van de onderstaande deelvragen:

1. Welke islamitische en/of Nederlandse waarden willen Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen meegeven aan hun kinderen tijdens de opvoeding?
2. Is er een verschil in het meegeven van islamitische en/of Nederlandse waarden tijdens de opvoeding wat betreft Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen en hun ouders?
3. In welke mate ervaren de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen een conflict tussen de islamitische en Nederlandse waarden in het bijzonder met het oog op de opvoeding?
4. Hoe gaan Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen om met eventuele waardeconflicten?

2.2 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

De maatschappelijke relevantie van dit onderzoek is zoals eerder al is aangegeven dat de Islam hoog op de politieke agenda staat. Islamitische waarden lijken te bosten met Nederlandse waarden en er wordt tegenwoordig van moslimminderheden verwacht dat zij zich meer behoren te gaan aanpassen richting het Nederlandse waardesysteem (CBS, 2008; Dagevos & Gijsberts, 2007; Demant, 2005; Demant & Pels, 2006; Helden e.a., 2006; Kamp, 2008; Korteweg, 2005; Roggeband & Verloo, 2006). Het is belangrijk om te achterhalen hoe moslimvrouwen die nieuwe generaties moslims opvoeden aankijken tegen opvoeden met islamitische en Nederlandse waarden en hoe volgens moslimvrouwen deze waarden zich ten opzichte van elkaar verhouden. De overheid ziet binnen de opvoeding graag dat moslimvrouwen zich meer bewegen naar Nederlandse waarden, maar het is belangrijk te achterhalen of hier onder moslimvrouwen wel een draagvlak voor bestaat.

Ook is dit onderzoek wetenschappelijk relevant. Er is tot nu toe weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de precieze verhouding tussen islamitische en Nederlandse waarden binnen de opvoeding zoals eerder verteld. Wel heeft Pels (1998) onderzoek gedaan onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen naar opvoedmanieren binnen een islamitische opvoeding. Echter is nog niet nader onderzocht met welke islamitische en Nederlandse waarden Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen hun kinderen willen opvoeden en in hoeverre er volgens de vrouwen sprake is van conflicterende Nederlandse en islamitische waarden.

2.3 Interdisciplinaire benadering

De opleiding Algemene sociale wetenschappen hanteert een interdisciplinaire benadering om maatschappelijke vraagstukken te duiden en te verklaren. Zowel de sociologie, antropologie, pedagogiek als psychologie houden zich bezig met sociale vraagstukken op het gebied van de Islam. En in dit onderzoek naar de verhouding tussen islamitische en Nederlandse opvoedwaarden wordt kennis uit deze verschillende sociale disciplines ook gecombineerd. Zowel antropologische, pedagogische, psychologische als sociologische theorieën staan centraal en dragen bij aan het onderzoek.

3. Theoretische verantwoording

Op welke manier Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen hun kinderen willen opvoeden met islamitische en Nederlandse waarden in de context van acculturatie is nog niet nader onderzocht. In dit hoofdstuk volgt een overzicht van de al bestaande wetenschappelijke literatuur die betrekking heeft op de vraagstelling. Eerst is er aandacht voor de migratiegeschiedenis van Nederland met daarbij specifieke aandacht voor de achtergrondkenmerken van Marokkaanse migranten in Nederland. Daarna is er aandacht voor theorieën rondom acculturatie. En vervolgens wordt ingehaakt op het proces van culturele en religieuze waardeoverdracht waarbij theorieën over waardevergelijking en waardeconflict de revue passeren. In de conclusie wordt de bestaande wetenschappelijke theorie naast elkaar gelegd, deze zal richting geven aan het verdere verloop van mijn onderzoek.

3.1 Arbeidsmigranten

Na de Tweede Wereldoorlog lag het accent van veel West-Europese samenlevingen op versnelde industrialisatie. Het ging Europa economisch gezien weer voor de wind, alleen door deze versnelde industrialisatie ontstond in de jaren vijftig een groot tekort aan arbeidskrachten. De oplossing hiervoor was het werven van arbeidskrachten uit arme gebieden rondom het Mediterrane gebied. In eerste instantie kwamen deze arbeiders voornamelijk uit Zuid-Europese landen, maar toen het in die landen economisch gezien beter ging, ging men voornamelijk arbeiders werven uit landen als Turkije en Marokko. Landen die cultureel gezien verder afstonden van de Europese cultuur (Castles & Miller, 2003; Wilterdink, 1998).

De arbeiders kregen een tijdelijk contract en zouden na afloop van hun contract terugkeren naar hun thuisland. Over het algemeen keerden de eerste gastarbeiders inderdaad terug naar hun land van herkomst, maar na verloop van tijd kreeg hun verblijf een permanent karakter. In de jaren zeventig stagneerde de industriële werkgelegenheid en werden er geen gastarbeiders meer geworven. De arbeiders die echter al in Europa waren gingen zich permanent vestigen in het bestemmingsland. Mannen lieten hun vrouwen en kinderen overkomen voor gezinshereniging. En mannen die nog niet getrouwd waren en een gezin wilden vormen zochten hun bruiden in het land van herkomst en zij kwamen vervolgens in het

bestemmingsland bij hen wonen. Arbeidsmigratie ging over in minderheidsvorming (Castles & Miller, 2003; Wilterdink, 1998).

3.1.1 Migranten en het integratiebeleid in Nederland

Nadat bleek dat de arbeidsmigranten permanent zouden blijven ontstond de vraag hoe deze nieuwe inwoners uit minderheidsgroepen in te passen in de samenleving. Er is in Nederland door de overheid op verschillende manieren gereageerd. Tot de jaren tachtig ging de Nederlandse overheid uit van een tijdelijk verblijf en daarom werd voornamelijk een welzijnsbeleid gevoerd dat gericht was op het behoud van de eigen culturele identiteit. In de jaren tachtig werd duidelijk dat de arbeiders niet zouden terugkeren naar hun land van herkomst maar zich permanent vestigden in Nederland. De regering veranderde het beleid toen naar integratie met behoud van de eigen identiteit waarbij iedere groep afzonderlijk een gelijkwaardige plaats verdiende in de Nederlandse samenleving. Echter dit behoud van de eigen cultuur had tot gevolg dat veel migranten werden ‘opgesloten’ in hun eigen culturele groep wat hen uiteindelijk van de samenleving isoleerde (Entzinger, 1998).

Dit leidde ertoe dat het beleid dat zich voorheen richtte op groepen zich juist ging richten op het individu. Individuen uit minderheidsgroepen moesten zich meer in gaan spannen om te integreren zo stelde de VVD aan het begin van de jaren negentig. Andere meer links georiënteerde politieke partijen stelden daarbij wel dat de Nederlandse overheid dan ook wel genoeg kansen moest bieden aan migranten om te kunnen integreren. Zij wezen op het principe van ‘blaming the victim’: door migranten zelf verantwoordelijk te stellen voor hun integratietekortkomingen zouden zij juist nog meer gemarginaliseerd kunnen raken. De overheid ging zich vooral richten op de structurele integratie van individuen. Met name arbeid en onderwijs waren speerpunten ter zelfredzaamheid van leden uit minderheidsgroepen (Entzinger, 1998).

De laatste jaren echter staat niet enkel de structurele integratie maar ook de sociale en culturele integratie ter discussie. En daarbij is de rol die de Islam speelt in de culturele integratie van moslimminderheden het vaakst besproken onderwerp geweest in de publieke discussie (CBS, 2008²; Dagevos & Gijberts, 2007; Phalet, 2004; WRR, 2007). De kwestie die centraal heeft gestaan en nog steeds centraal staat is of minderheden, en met name de moslims onder hen, de basiswaarden van de Nederlandse samenleving wel onderschrijven en of zij niet te ver afstaan van de Nederlandse cultuur (Dagevos & Gijberts, 2007; Helden e.a, 2006; WRR, 2007).

3.1.2 Achtergrond Marokkaanse migranten

In Nederland wonen ruim 850.000 moslims, dat is ruim 5 procent van de Nederlandse bevolking. Ruim éénderde van deze moslims is van Marokkaanse afkomst, naast de Turkse gemeenschap die 38 procent van de moslimgemeenschap uitmaakt, zij behoren dus tot de grootste groepen moslims in Nederland (CBS, 2007). Ruim de helft van de Marokkanen behoort tot de eerste generatie, dat wil zeggen dat zij zelf in het buitenland zijn geboren en ten minste één buitenlandse ouder hebben. De andere helft behoort tot de tweede generatie, dit zijn personen die in Nederland zijn geboren maar ten minste één ouder hebben die in het buitenland is geboren (CBS, 2008). De minderheidsgroepen zijn zeer ongelijk verspreid over Nederland. Met name in de Randstadregio, dat is het gebied dat de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag omvat, zijn zij oververtegenwoordigd (Forum, 2008).

De Marokkaanse minderheid in Nederland is overwegend moslim. Zij behoren tot de soennitische stroming binnen de Islam (Shadid & Van Koningsveld, 1990). Ruim 96 procent van de Marokkanen rekent zichzelf tot de islamitische religie en gebruikt de Islam als een middel van identificatie. Deze identificatie met de Islam zegt natuurlijk nog niks over de religieuze participatie en de persoonlijke beleving van het geloof ‘an sich’ (Dagevos & Gijberts, 2007).

Er bestaan in de Islam zaken die verplicht en verboden zijn, maar daarnaast zijn er ook aanbevelenswaardige en afkeurende zaken, dit geeft ruimte aan meer rekkelijke of precieze opvattingen binnen de Islam. De Islam kan gezien worden als een moreel kader dat gedrag en sociale verbanden normeert. De Islam kent daarnaast vele gezichten, en is afgezien van de gemeenschappelijke voorschriften zeer divers van aard. (Phalet, 2004).

Religiositeit onder moslims in Nederland is in kwantitatief onderzoek voornamelijk gemeten aan de hand van het al dan niet nakomen van de rituele plichten, zoals het vasten tijdens Ramadan, het vijfmaal daags bidden en moskeebezoek van mannen tijdens het vrijdaggebed (Dagevos & Gijberts, 2007; Phalet, 2004). Het blijkt dat ruim 70 procent van de Marokkaanse moslims vijf maal per dag bidt, 90 procent vast tijdens alle dagen van de Ramadan en eet elke dag halal. Marokkanen houden zich duidelijk strikter aan de Islamitische plichten dan de Turkse minderheid in Nederland (Dagevos & Gijberts, 2007; Forum 2008) dat maakt dat zij een interessante groep zijn voor dit onderzoek. Het belang dat aan de Islam wordt gehecht blijkt verder niet te verschillen tussen Marokkanen met een Arabische- of Berber achtergrond (Phalet, 2004).

De Islam heeft voor jonge Marokkanen een ongeveer even grote betekenis als voor de oudere generatie Marokkanen. Wel is de Islam van de eerste generatie Marokkanen meer toegespitst op cultuurgewoonten en dagelijkse routine, terwijl de Islam van de tweede generatie meer een bewuste keuze is en gericht op publieke uiting en erkenning. Men noemt dit etnicering, hiermee wordt bedoeld dat de geïmporteerde Islam wordt heruitgevonden als een minderheidsidentiteit voor moslimjongeren in Nederland. Uit onderzoek blijkt dat veel Marokkaanse jongeren een eigen creatieve en persoonlijke invulling geven aan de Islam. Deze jongeren worden de individualisten genoemd, die staan tegenover de conformisten: zij die zich strikt aan de formele regels van het geloof houden. Onder de Marokkaanse jongeren herkent 56 procent zichzelf in het individualistische beeld en 44 procent ziet zichzelf als conformist (Phalet e.a., 2000).

Een onderzoek van Phalet e.a. (2000) naar de Islam onder jongeren in Rotterdam geeft aan dat 60 procent van de jongeren de Islamitische regels geheel of gedeeltelijk praktiseren. Onder praktiseren wordt het verrichten van het gebed en moskeebezoek verstaan. Een opmerking hierbij is dat ouderen de moskee wel vaker blijken te bezoeken dan jongeren. En ook Marokkaanse vrouwen blijken minder te praktiseren dan mannen: zij bezoeken minder vaak de moskee. Aan de hand daarvan wordt gesteld dat vrouwen een meer individualistische houding aannemen ten opzichte van de Islam (Phalet e.a., 2000). Echter moskeebezoek is geen goede indicator om de religieuze participatie van vrouwen te meten. Ten eerste is het moskeebezoek voor hen geen verplichting zoals dit voor de mannen geldt (Phalet, 2004), dit heeft ook te maken met staat van onreinheid waar vrouwen maandelijks mee te maken hebben, zij mogen dan niet bidden en vasten (Jansen, 1997). Ook geldt veelal de algemene opvatting dat moskeebezoek in een staat van onreinheid, veroorzaakt door menstruatie, het beste vermeden kan worden (Crijnen, 2003).

Het niet hoeven bijwonen van het vrijdaggebed en de maandelijks onreinheid veroorzaakt door menstruatie zorgen er naar alle waarschijnlijkheid voor dat vrouwen minder participeren in de moskee. Dit kan de schijn wekken dat vrouwen een meer individualistische houding aannemen ten opzichte van het geloof. Uit internationaal onderzoek blijkt namelijk dat vrouwen als religieuzer naar voren komen dan mannen. Dit wordt verklaard vanuit de positie van de vrouw als eerstverantwoordelijke voor de opvoeding van de kinderen, maar ook vanuit de lage arbeidsparticipatie (Phalet, 2004). Met name moderne of traditionele waarden blijken een effect te hebben op de taakverdeling van werk en huishouden. Zo nemen vrouwen met een traditionelere opvatting minder deel aan de arbeidsmarkt en zorgen zij vaker voor de kinderen en het huishouden (Dagevos & Gijsberts, 2007). Dit gendergerelateerde rolpatroon

waarin de vrouw verantwoordelijk is voor het huishouden en de opvoeding blijkt in de meeste culturen van toepassing (Kottak, 2006).

De Marokkaanse mannen denken traditioneler over de gendergerelateerde rolpatronen dan vrouwen. De vrouw is voornamelijk verantwoordelijk voor het huishouden en de man heeft de taak van kostwinnaar. Al zien we dit ook terug bij andere religieuze groepen dat hoe religieuzer, hoe duidelijker een traditioneel rolpatroon. Eveneens geldt ook voor autochtonen dat vrouwen voornamelijk de zorgtaken op zich nemen (Dagevos & Gijsberts, 2007). Voornamelijk in de familiesfeer speelt religie een grote rol, met name in de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, in partnerkeuze en in de opvoeding van kinderen. Het wordt veelal erg belangrijk gevonden dat men trouwt met iemand die dezelfde religieuze achtergrond heeft. Dit houdt de religieuze betrokkenheid in stand in zowel de huwelijksrelatie als de opvoeding (Phalet, 2004). In de volgende paragraaf volgt meer over de mate van vasthouden aan de eigen culturele en religieuze waarden door minderheidsgroepen.

3.2 Acculturatie

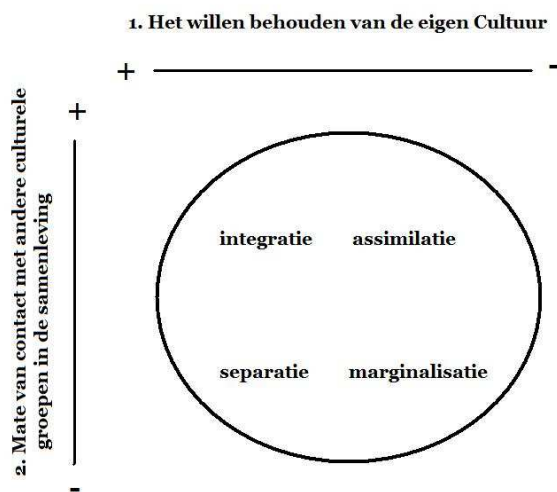

Acculturatie wordt gedefinieerd als een proces van culturele en psychologische verandering welke plaatsvindt wanneer één of meerdere culturele groepen en de individuele leden van die groepen in direct contact komen met elkaar (Alba & Nee, 1997; Berry, 2005; Chrysochoou, 2004; Kottak, 2006; Stevens e.a., 2004). Er bestaan verschillende wetenschappelijke theorieën rondom het proces van cultuurcontact. Gordon de theorie toegedaan dat culturele veranderingen verlopen in een rechte lijn en slechts één kant op werken. Minderheden bewegen zich van generatie op generatie steeds dichterbij naar eenwording met de meerderheidscultuur. De cultuur van de meerderheid blijft dan onveranderd volgens Gordon. Dit model van acculturatie wordt unidimensionaal genoemd (Alba & Nee, 1997; Chrysochoou, 2004).

3.2.1 Het bidimensionale acculturatiemodel

Er is bezwaar gemaakt op deze unidimensionale acculturatietheorie. Direct contact tussen groepen kan namelijk verschillende veranderingen in culturele en psychologische patronen tot gevolg hebben voor alle groepen en hun individuele leden. Acculturatie werkt niet één richting op zoals Gordon stelt maar is bidimensionaal; niet alleen cultuurbehoud, maar ook

cultuurcontact staat centraal (Berry, 2005, 2008; Chrysochoou, 2004; Kottak, 2006; Stevens e.a., 2004; Wilterdink, 1998). Het tegenwoordig bekendste en meest toegepaste acculturatiemodel is dat van Berry (2005, 2008). Op het niveau van het individu vinden gedragsveranderingen plaats. Deze gedragsveranderingen hebben te maken met de manier waarop culturele groepen in een samenleving op elkaar reageren, dit proces noemt Berry psychologische acculturatie. De mate van deze psychologische acculturatie hangt volgens hem ten eerste af van de mate van voorkeur voor cultuurbehoud en ten tweede van de mate van contact en participatie met andere culturele groepen in de samenleving. Bij integratie wil een individu vasthouden aan de eigen minderheidscultuur maar wel meedoen in de samenleving en contacten onderhouden met andere culturele groepen binnen die samenleving. Wanneer een individu wil vasthouden aan de eigen cultuur en daarnaast geen contact wil met andere culturele groepen dan wordt gesproken over separatie. Assimilatie houdt in dat een individu contacten onderhoudt met andere culturele groepen en zich daarnaast aanpast aan de meerderheidscultuur, het individu heeft geen behoefte aan het behoud van de eigen cultuur. En bij marginalisatie wil een individu niet vasthouden aan de eigen cultuur maar ook geen contact met groepen uit de meerderheidscultuur. Zie hieronder figuur 1 voor Berry zijn model.

Figuur 1: Psychologische acculturatiestrategieën van minderheden (Berry, 2005, p. 705)

Acculturatie draait om houding en gedrag. De houding heeft te maken met de voorkeur die een individu heeft omtrent acculturatie, terwijl het gedrag aangeeft welke werkelijke acculturatieactiviteiten een persoon onderneemt. Houding en gedrag corresponderen in mindere of meerdere mate met elkaar. Dit hangt namelijk af van de verwachtingen die de cultureel dominante groep van minderheidsgroepen in de samenleving heeft. Minderheden

kunnen bijvoorbeeld alleen vrij kiezen voor integratie als de ontvangende samenleving openstaat voor een bepaalde mate van behoud van de eigen cultuur. Als de ontvangende samenleving en minderheden niet op hetzelfde niveau zitten betreft de acculturatievoorkeur dan kan dit conflicten veroorzaken voor individuen die geacht worden te accultureren. Een individu is dus niet geheel vrij in de keuze van de acculturatiestrategie en kan druk ervaren van de dominante meerderheidscultuur. Dit noemt Berry acculturatiestress. Deze stress is het hoogst bij marginalisatie en het laagst bij integratie. Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat de meeste minderheidsgroepen integratie verkiezen boven de andere acculturatiestrategieën, vaak willen minderheden niet geheel assimileren (Berry, 2005; Berry 2008).

3.2.2 Acculturatiestrategieën van Marokkanen in Nederland

Migrantenminderheden willen zich dus meestal niet geheel aanpassen aan de cultuur van de ontvangende samenleving (Berry 2005). Culturen worden dan ook bevochten: verschillende groepen in een samenleving strijden tegen elkaar over welke ideeën, geloofsovertuigingen, waarden en doelen de overhand hebben. Het draait om bepaalde machtsverhoudingen (Kottak, 2006).

In Nederland vindt bijna 70 procent van de autochtonen dat moslimmigranten niet teveel moeten vasthouden aan hun eigen cultuur of gebruiken. Ruim de helft van de autochtonen is verder van mening dat de westerse leefwijze niet samengaat met de leefwijze van moslims. Autochtonen ervaren een conflict tussen de Nederlandse cultuur en de islamitische cultuur (Phalet, 2004; Dagevos & Gijsberts, 2007). Er is in Nederland dus een dominante meerderheid die van mening is dat moslimminderheden zich moeten aanpassen en niet teveel van hun eigen cultuur moeten behouden, terwijl de Marokkaanse minderheid juist voornamelijk de integratiestrategie verkiest en streeft naar een bepaalde mate van cultuurbehoud (Stevens e.a., 2004; Pels & Meeus, 1999).

Stevens e.a. (2004) hebben onderzoek gedaan naar de acculturatiepatronen onder eerste generatie Marokkaanse migranten en hun kinderen. Uit dit onderzoek blijkt dat het model van Berry (2005) niet compleet is. Berry geeft in zijn model aan dat een individu kan kiezen voor wel dan geen behoud van eigen cultuur en wel dan niet contact onderhouden met andere culturele groepen. De antwoordmogelijkheden in Berry zijn model zijn enkel ja of nee. Personen kunnen echter tussen deze antwoordmogelijkheden in zitten en bijvoorbeeld gedeeltelijk hun cultuur willen behouden en zich gedeeltelijk willen aanpassen aan de nieuwe

cultuur. Deze mogelijkheid is niet duidelijk aanwezig in Berry zijn acculturatiemodel. Verder is het ook belangrijk rekening te houden met de context waarin acculturatie plaatsvindt. De acculturatiestrategie die gekozen wordt door een individu in de publieke sfeer kan een andere zijn dan de strategie in de privé-sfeer (Dagevos & Gijsberts, 2007).

De resultaten uit het onderzoek van Stevens e.a. (2004) in Rotterdam en Den-Haag laten zien dat geen van de Marokkaanse volwassenen en jongeren kiezen voor een vorm van assimilatie. Ruim 50 procent van de volwassenen van de eerste generatie kiest voor integratie en 40 procent voor separatie terwijl 10 procent een mixpatroon laat zien, zij hechten zowel belang aan behoud van de Marokkaanse cultuur als aan de aanpassing aan Nederlandse cultuur. Voor de Marokkaanse jongeren geldt eenzelfde patroon, bij hen verkiest iets minder dan 50 procent een vorm van integratie, 40 procent een vorm van separatie en iets meer dan 10 procent een mixpatroon waarbij zowel de Nederlandse als de Marokkaanse cultuur van belang wordt geacht. De volwassenen en jongeren die hoog scoren op separatie blijken ook het hoogst te scoren op de moslimidentiteit. Het Integratierapport van 2008 (CBS, 2008²) laat zien dat 46 procent van de Marokkanen zich vooral identificeert met de Marokkaanse cultuur, 14 procent identificeert zich voornamelijk met de Nederlandse cultuur en 40 procent identificeert zich zowel met de Nederlandse als de Marokkaanse cultuur. Een belangrijke aanvulling is dat Ketner (2008) aan de hand van haar onderzoek nog een vierde categorie onderscheidt naast de bovenstaande drie, namelijk het zichzelf voornamelijk identificeren als moslim. Hiermee proberen jonge moslims zich buiten de categorieën van behoud van de autochtone- en/of minderheidscultuur te plaatsen.

3.2.2.1 Generatiekloof

Volgens de literatuur zou er een acculturatiekloof bestaan tussen ouders en kinderen, waarbij ouders de traditionele cultuur blijven aanhangen en kinderen zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving. Echter wijzen andere studies die in Nederland zijn uitgevoerd er juist op dat Marokkaanse jongeren dicht bij de waarden van hun ouders blijven staan, maar zij daarnaast wel verlangen naar een sterke integratie in de Nederlandse samenleving. De generatiekloof als deze al bestaat is partieel. Jongeren pleiten iets meer voor meedoen in het publieke domein van de Nederlandse samenleving, maar dat is logisch want zij zijn hier grotendeels opgegroeid (Stevens e.a., 2004). Uit onderzoek van Phalet e.a. (2000) blijkt ook dat jongeren in de privé-sfeer merendeels kiezen voor separatie terwijl jongeren in de

publieke sfeer voornamelijk voorkeur hebben voor integratie. Zij prefereren op het privé-terrein een andere acculturatiestrategie dan in het publieke domein.

Het onderzoek van Pels (2000) vult dit aan. Marokkaanse jongeren zijn meer op hun ouders gericht en conformeren zich aan hen op het privé terrein. En het lijkt er dan ook op dat er geen duidelijke generatiekloof bestaat tussen ouder en kind binnen het gezinsleven. Wel blijkt uit het onderzoek dat jongeren een breuk ervaren tussen het gezinswereld en het leven daarbuiten en dat Marokkaanse ouders vrezen voor de vrijheid en losheid in de Nederlandse samenleving. Zo beschrijft ook Van Bommel (2005) dat moslimouders zich gevangen voelen tussen twee culturen wat betreft de opvoeding van hun kinderen.

De tweede generatie Marokkanen blijken er modernere opvattingen op na te houden dan de eerste generatie (CBS, 2008²). En er zijn jongeren die het beste uit twee werelden met succes weten te combineren; de Marokkaanse en islamitische waarden hoeven naar hun mening namelijk niet in conflict te staan met de Nederlandse waarden, zij kunnen elkaar aanvullen (Vries, 2006).

3.3 Waarden

Binnen elke cultuur worden ideeën, voorstellingen, waarden en normen van de ene generatie op de andere generatie overgedragen. Kenmerkend voor een cultuur zijn dus bepaalde waarden en normen. Waarden geven daarbij de keuze van een groep of samenleving aan omtrent doelen en gedragspatronen die als nastrevenswaardig worden ervaren. Normen zijn de vertaling van deze waarden in concrete gedragsvoorschriften (Van Hoof & Van Ruyseveldt, 2001; Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003). In het voorgaande hoofdstuk over acculturatie is gesteld dat wanneer twee culturen met elkaar in contact komen er sprake is van een proces van psychologische en culturele verandering. In een bepaalde mate passen minderheidsgroep en meerderheidsgroep zich aan elkaar aan. Wanneer van minderheden verwacht wordt dat zij zich voornamelijk aan moet passen aan de dominante cultuur van de meerderheid kan er een cultuurconflict optreden voor leden van de minderheidsgroep. Bepaalde waarden van de dominante cultuur kunnen in conflict komen met de waarden van de minderheidscultuur (Berry 2005; Berry, 2008). En de mate van aanpassing aan de waardecultuur van de meerderheid kan verschillen naar generatie. Zo willen Marokkaanse jongeren zich veelal meer conformeren aan de Nederlandse waarden in het publieke domein dan de ouders (Phalet e.a., 2000; Stevens e.a., 2004; Vries, 2006).

Allereerst wordt in deze paragraaf bekeken hoe waarden worden overgedragen in het proces van socialisatie met aandacht voor de overdracht van religieuze waarden onder Marokkaanse migranten in Nederland. Vervolgens wordt gekeken naar theorieën omtrent vergelijkend waardeonderzoek en in paragraaf 3.3.3 zal het mogelijke conflict tussen islamitische waarden en Nederlandse waarden worden besproken.

3.3.1 Socialisatie en waardeoverdracht

Socialisatie zoals de sociologie het benoemt (en enculturatie in het jargon van antropologen) is het proces waarbij een kind de cultuur leert. Delen van de cultuur worden steeds weer aan nieuwe leden doorgegeven. Door het proces van cultuuroverdracht van generatie op generatie continueert een samenleving zich over een langere periode, maar het zorgt ook voor verandering omdat wat kinderen overnemen niet exact een kopie is van wat de ouders hen leren. Cultuur is dus aan verandering onderhevig, maar vaak zijn er in culturen wel bepaalde gedeelde geloofsovertuigingen en waarden die fundamenteel zijn en van generatie op generatie worden doorgegeven (Chrysochoou, 2004; Kottak, 2006; Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003).

Ouders hebben binnen het gezin een grote invloed op hun kinderen, aangezien kinderen voor een bepaalde periode afhankelijk zijn van hun ouders. Het zijn voornamelijk ouders die kinderen inwijden in de waarden en normen van een cultuur. De cultuur kan direct geleerd worden wanneer een ouder letterlijk tegen het kind zegt dat iets niet mag, of indirect door observatie en imitatie. Het kind imiteert meestal, maar niet noodzakelijkerwijs, de ouder van dezelfde sekse. Vaak leert een kind door beloning en straf; gedrag dat conform de normen is wordt beloond en handelingen die met de normen in strijd zijn worden negatief benaderd. (Kottak, 2006; Valk, 2006; Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003). De opvoeding is geslaagd als het kind de regels uit zichzelf naleeft, deze zijn dan geïnternaliseerd. Toch blijft externe controle ook belangrijk, dit versterkt namelijk het proces van de internalisering van waarden en normen (Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003).

3.3.1.1 Religieuze socialisatie onder Marokkanen

Uit onderzoek onder Marokkaanse moeders blijkt dat ouders religieuze waarden overdragen door met hun kinderen te spreken over de Islam, hen voor te lezen uit de Koran of uit andere religieus georiënteerde boeken en kinderen islamitisch gerichte films of televisie-uitzendingen

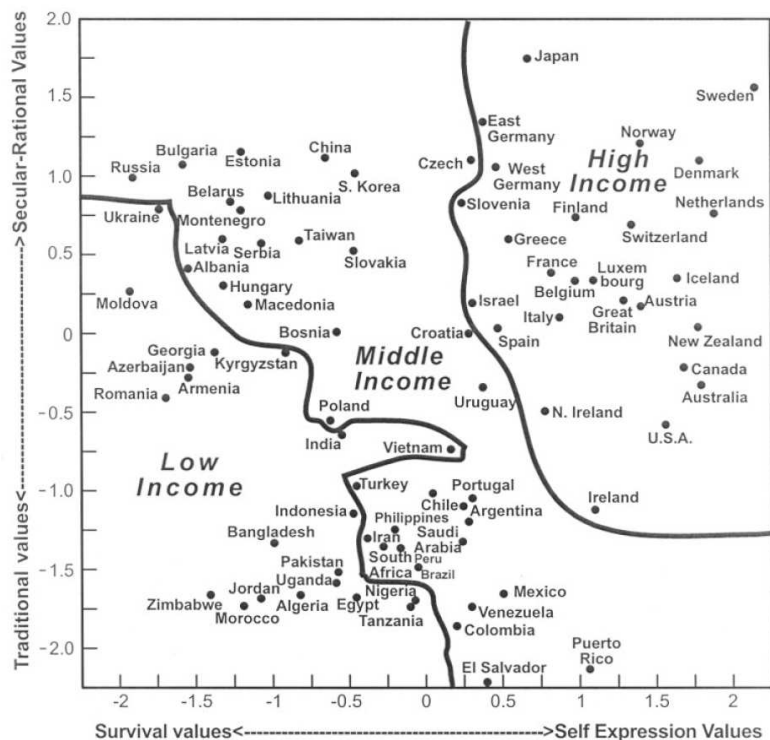
te laten kijken. Verder vindt een heel groot deel van de religieuze socialisatie plaats door middel van navolging en imitatie. Sommige ouders sturen hun kinderen ook naar een islamitische basisschool, met het oog op de islamitische waardeoverdracht die het kind daar meekrijgt. Het merendeel van de ouders is verder van mening dat de moskee of andere instellingen die godsdienstige lessen verzorgen de belangrijkste rol van godsdienstige opvoeding vervullen. Veel ouders kiezen ervoor hun kinderen naar dergelijke lessen te sturen (Pels, 1998).

De overdracht van religieuze waarden blijkt het succesvolst in traditionele, hechte en warme gezinnen die een matig controlerende opvoedstijl hanteren. Wie sterk religieus betrokken is hangt daarnaast ook meer traditionele familiewaarden aan en acht zich gebonden door normatieve verplichtingen tussen generaties en man-vrouw verhoudingen. Religie speelt een sleutelrol in de voortdrijving van het traditionele familiesysteem omtrent relatie- en gezinsvorming en heeft voornamelijk gevolgen voor de man-vrouw verhoudingen enerzijds en de opvoeding van kinderen anderzijds. (Phalet, 2004; De Valk, 2006).

3.3.2 Vergelijkend waardeonderzoek

Theoretische waardemodellen zijn ontwikkeld door onder andere Hofstede (1998), Schwartz (1994) en Inglehart (2005). Hofstede (1998) was één van de eerste academici die uitgebreid vergelijkend waardeonderzoek heeft gedaan. Hij constateerde dat conflicten tussen waarden zichtbaar worden door de intensiteit van waarden te meten. De scores impliceren namelijk een volgorde van belangrijkheid. De ene waarde wordt boven een andere gezet. Denk aan de waarde vrijheid en de waarde gelijkheid. Economisch gezien kan een man die een eigen bedrijf heeft veel waarde hechten aan (economische) vrijheid en hierbij het principe van vrije markt en concurrentie zeer waarderen. Dit terwijl hij ook waarde hecht aan gelijkheid. Echter deze vrijheid kan in conflict staan met gelijkheid omdat een vorm van economische concurrentie niet zorgt voor financiële gelijkheid tussen mensen. Ook Schwartz (1994) erkent de mogelijkheid tot waardeconflict en wijst erop dat waarden een hiërarchische positie van belangrijkheid bezitten.

Inglehart (2005) heeft zich in zijn onderzoek voornamelijk gericht op de vergelijking van waarden tussen diverse landen. Belangrijk is dat hij waardevergelijkend onderzoek heeft verricht tussen Westerse en islamitische samenlevingen. In zijn onderzoek maakt hij gebruik van de tweedimensionale vergelijkingskaart, welke in Figuur 2 te zien is.

Figuur 2: Tweedimensionale vergelijkingskaart waarden (Inglehart 2005, Pagina 9).

De verticale as geeft een schaal weer van traditionele versus seculier-rationele waarden en de horizontale as geeft een schaal weer van waarden rondom zelfexpressie en waarden rondom overleven. De tweedimensionale vergelijkingskaart van waarden kan niet alle variëteit omtrent waarden aangeven, maar het geeft wel 75 procent van de variatie van waarden tussen verschillende landen weer zo stelt Inglehart. De islamitische samenlevingen die zijn vergeleken vertonen relatief gelijke waarden in vergelijking tot andere samenlevingen. Islamitische samenlevingen, en zo ook Marokko, staan links onderin en richten zich voornamelijk op traditionele- en overlevingswaarden. Terwijl de Nederlandse samenleving rechts bovenin staat en zich precies op de tegengestelde waardedimensies richt; namelijk seculier-rationele en zelfexpressieve waarden (Inglehart, 2005). Migranten die uit Marokko naar Nederland migreren nemen bepaalde waarden mee en de vraag ontstaat of de tegengestelde waardeoriëntaties leiden tot een conflict van waarden in het vestigingsland?

3.3.3 Nederlandse en islamitische waarden

Uit onderzoek van Inglehart (2005) blijkt dus dat Nederlandse waarden en Marokkaanse waarden zeer ver van elkaar af lijken te liggen. Zo vindt ruim 78 procent van de Marokkanen religie zeer belangrijk in het leven terwijl in Nederland slechts 12 procent van de bevolking

hier zeer sterk belang aan hecht, en ook wijkt Marokko in het onderschrijven van gendergelijkheid zeer sterk af van Nederland. Een eerder onderzoek laat dit ook zien, daarin wordt benadrukt dat het verschil tussen de moslimwereld en de westerse wereld ligt in het aspect van seksegelijkheid (Inglehart & Norris, 2003). Gelijkwaardigheid is ook één van de drie kernwaarden van het Nederlandse kabinet, naast vrijheid en solidariteit. De gelijkwaardigheid van man en vrouw valt hier ook onder. Echter zijn er moslima's zoals Amina Wadud (2004) en Azizah Y. Al-Hibri (1999) die wel veronderstellen dat man en vrouw gelijkwaardig zijn aan elkaar omdat zij uit één ziel zijn geschapen. Duidelijk wordt uit het bovenstaande dat een waarde als gendergelijkheid op verschillende manieren wordt benaderd door moslims én ook wel degelijk belangrijk kan worden gevonden.

Het Nederlandse kabinet omschrijft gelijkwaardigheid, net als vrijheid en solidariteit, als behorende tot 'de' Nederlandse kernwaarden. Het kabinet bedoelt met gelijkwaardigheid dat de menselijke waardigheid van ieder individu even belangrijk is. Met vrijheid wordt bedoeld dat alle mensen vrij zijn om te denken en zeggen wat zij willen (de vrijheid van meningsuiting) mits dat zij hiermee niet de vrijheid, of gelijkwaardigheid van anderen ontkennen. En ten slotte de derde waarde van solidariteit houdt in dat men anderen naar vermogen moet helpen en zich de onvrijheid en ongelijkwaardigheid waar een medemens onder leeft moet aantrekken (Ministerie van Justitie, 2009; Rijksoverheid, 2008).

Lkoundi (1993) geeft meer inzicht in waarden die als islamitisch worden omschreven. Denk aan bescheidenheid, dienstbaarheid en respect. Verder staat ook het collectivisme als waarde zeer centraal in de Islam. Het gemeenschapsbelang heeft voorrang op het individu en een persoon is gebonden aan bepaalde islamitische regels en daarom dus niet geheel vrij.

Waarden kunnen wellicht conflicteren en soms overeenstemmen. Op welke manier islamitische en Nederlandse opvoedwaarden zich nu precies tot elkaar verhouden wordt in dit onderzoek bekeken vanuit het emic perspectief van Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen. Bovenstaande literatuur omtrent Nederlandse en islamitische waarden geeft nuttige aanknopingspunten om te achterhalen welke opvoedwaarden centraal staan in een islamitische opvoeding.

3.4 Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat de invloed van de Islam op de culturele integratie in het maatschappelijk en politiek debat als problematisch wordt ervaren door de autochtone

meerderheid en de Nederlandse politiek. Islamitische waarden lijken niet aan te sluiten op de Nederlandse waarden en er wordt gesteld dat moslims niet moeten vasthouden aan hun eigen cultuur, maar zich beter kunnen aanpassen aan de Nederlandse cultuur. In het huidige integratiebeleid worden moslimvrouwen daarbij gezien als dé sleutelfiguren die culturele integratie kunnen bewerkstelligen wanneer zij in het proces van socialisatie hun kinderen zouden opvoeden met Nederlandse waarden. Denk hierbij aan de waarden als gelijkwaardigheid, vrijheid en solidariteit.

Veelal blijken migranten, zo ook de moslimminderheden onder hen, een voorkeur te hebben voor een bepaalde mate van cultuurbehoud. Zo is geconstateerd dat ook de Marokkaanse moslimminderheid, één van de twee grootste groepen moslims in Nederland die zich voornamelijk sterk aan de islamitische plichten blijkt te houden, voornamelijk streeft naar acculturatie waarbij het behoud van de eigen cultuur en religie voorop staat of waarbij een mixpatroon valt waar te nemen waarbij zowel belang wordt gehecht aan de eigen minderheidscultuur als aan de Nederlandse cultuur.

Echter in welke mate moslimvrouwen hun kinderen islamitisch willen opvoeden en in welke mate zij hun kinderen ook Nederlandse waarden doorgeven is nog niet nader onderzocht. In dit onderzoek wordt de verhouding tussen islamitische en Nederlandse opvoedwaarden onderzocht en wordt ook bekeken in hoeverre deze waarden mogelijk conflicteren.

4. Methodologische verantwoording

Het doel van dit onderzoek is antwoord te geven op de vraag welke islamitische en/ of Nederlandse waarden Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen willen doorgeven aan hun kinderen tijdens de opvoeding én in hoeverre deze vrouwen een conflict ervaren tussen islamitische en Nederlandse waarden. Omdat het bij dit vraagstuk gaat om het achterhalen van betekenisgeving is een kwalitatieve benadering van onderzoek voor de hand liggend (Boeije, 2005; 't Hart e.a., 2005). In dit hoofdstuk staat de methodologische verantwoording van het onderzoek centraal met hierbij aandacht voor de methode van dataverzameling, de methode van data-analyse en ten slotte wordt in de laatste paragraaf ingegaan op de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek.

4.1 Dataverzameling

In deze paragraaf wordt een schets gegeven van de methode van dataverzameling. Aan de orde komen de selectie van de onderzoekseenheden, het onderzoeksinstrument en de operationalisering van de concepten die centraal staan in dit onderzoek.

4.1.1 Onderzoekseenheden

De onderzochte populatie bestaat uit Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen die bewust bezig zijn met hun geloof. Voor het selecteren van deze respondenten is gebruik gemaakt van doelgerichte selectie ('t Hart e.a., 2005). Er is specifiek gekozen voor moslimvrouwen met een Marokkaanse achtergrond omdat uit onderzoek blijkt dat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland sterker vasthoudt aan de religieuze plichten dan andere islamitische minderheidsgroepen (Dagevos & Gijberts, 2007; Forum, 2008).

Naast de selectie op religiositeit is er getracht om onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen op dochters en hun moeders te selecteren aangezien op die manier ook mogelijke generatieverschillen zichtbaar gemaakt kunnen worden. Dit is echter erg lastig gebleken aangezien veel dochters aan hebben gegeven dat hun moeders de taal slecht beheersen en zij daarom deelname aan het onderzoek niet mogelijk hebben geacht. Uiteindelijk bestaat de onderzoeksgroep daarom uit elf dochters en slechts drie van hun moeders. Alle onderzochte vrouwen hebben de (jong)volwassen leeftijd van 18 tot 48 jaar

bereikt. Dit is belangrijk aangezien de vrouwen een beeld moeten hebben over de opvoeding van hun (eventuele) kinderen. De leeftijd van de elf geïnterviewde dochters ligt tussen de 18 en de 30 jaar en zij zijn allen in Nederland opgegroeid en hoogopgeleid. De leeftijd van de drie geïnterviewde moeders ligt tussen de 42 en 48 jaar. En zij verblijven alle drie al meer dan twintig jaar in Nederland. Twee van hen spreken het Nederlands soms nog moeizaam, maar hun dochters hebben zo nu en dan geholpen met vertalen. De aanwezigheid van de dochters bij de gesprekken kan de gegevens deels hebben beïnvloed. De moeders en dochters hebben - zoals ik dat als onderzoeker heb kunnen waarnemen tijdens de interviews - een goede en open band met elkaar waardoor de kans op wenselijke antwoorden kleiner is.

Voor het selecteren van de respondenten is verder gebruikgemaakt van de sneeuwbalmethode ('t Hart e.a., 2005). De respondenten voor dit onderzoek zijn verkregen via mijn eigen netwerk van moslimvrouwen en via de organisatie Vluchtelingenwerk Inburgeringsorganisatie Zuid-Holland Zuid waar ik werkzaam ben als taalvrijwilliger. Verder heb ik een oproep geplaatst op de website van het Landelijk Islamitisch Vrouwen Netwerk (LIVN). Ik heb de eerste moslimvrouwen die openstonden voor een interview ook gevraagd of zij mij in contact konden brengen met nog meer Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen die binnen de doelgroep vallen. Op deze manier zijn uiteindelijk veertien vrouwen bereikt en geïnterviewd.

De interviews hebben voornamelijk plaatsgevonden bij de vrouwen thuis of op school in de maanden maart en april van 2009. De interviews hebben tussen de 1,5 tot 4 uur geduurd per respondent. Bijna alle respondenten hebben vooraf toestemming gegeven om het interview op te nemen; slechts één respondent gaf geen toestemming maar wel zijn haar antwoorden schriftelijk vastgelegd.

4.1.2 Onderzoeksinstrument

De keuze voor kwalitatief onderzoek heeft te maken met het doel van dit onderzoek. Het gaat om hoe Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen zelf betekenis geven aan de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden in het opvoedproces. Verder leent dit onderzoeksthema zich vooral voor kwalitatief onderzoek, aangezien het een gevoelig onderwerp betreft ('t Hart, 2005; Baarda, 1996). De Islam is na de aanslagen van 11 september en de moord op van Theo van Gogh enorm onder vuur komen te liggen in Nederland. Zo heeft Geert Wilders moslims als minder geciviliseerd benoemd (Scroggins, 2005) en noemde Pim Fortuin de Islam een achterlijke cultuur (Poorthuis & Wansink, 2006). Uit onderzoek van Phalet (2004) blijkt ook

dat moslims door alle negatieve publiciteit rondom de Islam in steeds mindere mate bereid zijn mee te werken aan (wetenschappelijk) onderzoek dat zich toespitst op de islamitische religie. De kwalitatieve benadering is daarom de meest geschikte aangezien de onderzoeker door het directe contact met de respondent een vertrouwensband kan bewerkstelligen. Als onderzoeker heb ik voorafgaand aan het interview en tijdens de werving aandacht besteedt aan deze gevoeligheid door hierover te praten en de respondenten op hun gemak te stellen.

Binnen de kwalitatieve methode is er gekozen voor halfgestructureerde vragenlijstconstructies waarbij een topiclist is ingezet. Deze topiclist is terug te vinden als bijlage. De lijst bestaat uit drie hoofdrubrieken. Het introducerende topic gaat in op de persoonlijke beleving die de vrouwen hebben van de Islam. Vervolgens wordt ingegaan op de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden in het opvoedproces. En afsluitend komt in de topiclist aan de orde of de vrouwen een conflict ervaren tussen islamitische en Nederlandse waarden in het algemeen en op het terrein van de opvoeding. Er is gekozen voor deze structurering omdat het belangrijk is de respondenten eerst op hun gemak te stellen door hen iets te laten vertellen over de band die zij hebben met de Islam en vervolgens algemeen over hoe zij zijn opgevoed en hoe zij hun eigen kinderen (willen) opvoeden. Vervolgens wordt overgestapt naar het meer gevoelig liggende thema van de eventuele ervaring van waardeconflicten tussen islamitische en Nederlandse waarden.

De begrippen ‘islamitische waarden’ en ‘Nederlandse waarden’ zijn complex en abstract. Het is niet precies duidelijk wat dé Nederlandse waarden en dé islamitische waarden zijn en of er wel werkelijk een duidelijke scheidlijn valt te trekken tussen islamitische en Nederlandse waarden. Er is ook nog weinig wetenschappelijk onderzoek verricht naar de overdracht van islamitische waarden én naar de relatie tussen islamitische en Nederlandse waarden. Daarom heb ik deels als onderzoeker zelf een selectie moeten maken van islamitische en Nederlandse waarden. Wel is geprobeerd met behulp van eerder wetenschappelijk onderzoek een startpunt te vormen voor de selectie van deze waarden.

Inglehart & Norris (2003) geven in hun artikel aan dat gendergelijkheid een typisch westerse waarde is die in de moslimwereld weinig gehoor vindt. Wadud (2004) en Al-Hibri (1999) geven echter aan dat ook in de moslimwereld veranderingen in de richting van gendergelijkheid gaande zijn. In dit onderzoek is echter voorlopig aangenomen dat gelijkwaardigheid een meer Nederlandse waarde is. Ook met name omdat gelijkwaardigheid - net als vrijheid en solidariteit - door het Nederlandse kabinet wordt ingedeeld in de categorie “Nederlandse kernwaarden” (Ministerie van Justitie, 2009; Rijksoverheid, 2008).

De kernwaarden die in de Islam centraal staan zijn volgens Lkoundi (1993) het collectivisme waarbij het gemeenschapsbelang voorrang heeft op het individuele belang. De vrijheid die de mens heeft is daardoor gebonden aan bepaalde restricties. Verder zijn ook bescheidenheid en dienstbaarheid typisch islamitische waarden. En het respect voor ouderen en de eigen ouders is ook zeer belangrijk vanuit het islamitisch oogpunt.

Naast gebruikmaking van eerder wetenschappelijk onderzoek heb ik ook twee brainstormsessies georganiseerd - de eerste met één islamitische persoon en de tweede met twee Nederlandse personen - om op die manier tot een goede en nauwkeurige selectie van islamitische en Nederlandse waarden te komen. Tijdens de eerste sessie heb ik als onderzoeker gebrainstormd met een Marokkaans-Nederlandse moslimvrouw die zeer bewust bezig is met het praktiseren van de Islam. Ik heb haar geworven via doelgerichte selectie uit mijn eigen netwerkkring. De tweede brainstormsessie heeft plaatsgevonden met een Nederlandse man en vrouw die ik ook via doelgerichte selectie heb geworven uit mijn eigen netwerkkring, beide zijn niet-moslims. Tijdens elke brainstormsessie is er een selectie van Nederlandse en islamitische waarden gemaakt waarbij ook centraal heeft gestaan welke waarden elkaar lijken tegen te spreken. Op die manier is geprobeerd handvatten te verkrijgen om in de interviews het gebied van conflicterende waarden te verkennen. Tijdens de brainstormsessies is het ‘Waarden en normenspel’ ingezet dat is ontwikkeld door Gerrickens e.a. (2003). Dit spel is een praktisch hulpmiddel voor het selecteren van waarden aangezien het kaartjes bevat met tal van waarden.

De gegevens die uit de twee selecties naar voren zijn gekomen en de theorie uit eerder wetenschappelijk onderzoek zijn naast elkaar gelegd en hebben vervolgens geholpen om als een startkader van islamitische en Nederlandse waarden te dienen. Met dit startkader - zie tabel 1 - ben ik als onderzoeker de interviews ingegaan. Belangrijk is dat in de tabel de waarden die in het verlengde van elkaar liggen in hetzelfde hokje zijn geplaatst. En waarden die mogelijk conflicteren zijn in de tabel tegenover elkaar geplaatst.

Islamitische waarden	Nederlandse waarden
Gehoorzaamheid, discipline	Vrijheid, vernieuwing
Loyaliteit, dienstbaarheid	Onafhankelijkheid
Geslotenheid	Openheid
Bescheidenheid, kuisheid	Aanraken
Bescherming (van kind)	Vertrouwen (in kind)
	Gelijkwaardigheid

Respect, genade	Solidariteit
Verantwoordelijkheid	

Tabel 1: Startkader islamitische en Nederlandse waarden

4.1.3 Operationalisering van gebruikte concepten

De belangrijke concepten die in dit onderzoek centraal staan worden in deze paragraaf vooraf gedefinieerd. Het is belangrijk dat er een bepaalde overeenstemming bestaat over een term of concept. Met name om tijdens het interview onder de respondenten geen verwarring te krijgen over de betekenis van een bepaald concept. Het vooraf operationaliseren en definiëren van belangrijke concepten kan dus heel nuttig zijn en de betrouwbaarheid van het onderzoek ten goede komen. Ook biedt het een bepaalde structuur voor de topiclist. Belangrijk voor dit onderzoek zijn de twee concepten *waarden* en *socialisatie*.

Waarden zijn doelen en gedragspatronen die door een groep of samenleving als nastrevenswaardig worden ervaren. Normen zijn de vertaling van deze waarden in concrete gedragsvoorschriften (Van Hoof & Van Ruysseveldt, 2001; Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003). Kenmerkend is ten eerste dat waarden worden overgedragen in een proces van socialisatie. Verder functioneren waarden als een toetssteen, ze keuren bepaald gedrag goed of juist af. Waarden zijn te onderscheiden naar achterliggende motivaties, en kunnen hiërarchisch worden ingedeeld en met elkaar conflicteren (Hofstede, 1998; Schwartz, 1994).

Belangrijk is ook de indeling in dit onderzoek naar *islamitische waarden* en *Nederlandse waarden*. Er heeft zoals eerder aangegeven een selectie van waarden plaatsgevonden met een islamitische en twee Nederlandse personen. De indeling die daaruit voort is gekomen – zie tabel 1 – heeft voor mij als interviewster gediend als hulpmiddel. Aan de respondenten is vooraf en tijdens het interview niet benoemd welke waarden als Nederlands of juist als islamitisch worden beschouwd, aangezien het juist aan de moslimvrouwen zelf is om naar eigen zienswijze deze onderverdeling tijdens de interviews te maken.

Het tweede concept dat een belangrijke rol speelt in dit onderzoek is *socialisatie*. Dit is het proces waarbij een kind de cultuur leert. Culturen omvatten bepaalde gedeelde (geloofs)overtuigingen en waarden die fundamenteel zijn en van generatie op generatie worden doorgegeven. Meestal zijn het de ouders die het kind opvoeden met de waarden en normen van een bepaalde cultuur en ook buitenshuis – op bijvoorbeeld scholen of religieuze

instellingen – kunnen waarden worden overgedragen. Een opmerking hierbij is dat de waarden die kinderen overnemen nooit een exacte kopie zijn van de waarden die ouders of instellingen beogen door te geven aan kinderen, aangezien waarden ook aan verandering onderhevig kunnen zijn (Chrysochoou, 2004; Kottak, 2006; Wilterdink & Van Herikhuizen, 2003). Met name in een migratiesituatie blijkt het proces van socialisatie vaak moeizamer te verlopen. Migrantenjongeren en ook hun ouders voelen zich vaak gevangen tussen de waardecultuur van het thuisland en de waardecultuur van de ontvangende samenleving, dit brengt tegenovergestelde waardeoriëntaties met zich mee (van Bommel, 2005; Chrysochoou, 2004; Inglehart, 2005; de Vries, 2006). Opmerkelijk is echter dat in de onderzoeken van Pels (2000) en Stevens e.a (2004) naar voren komt dat in Nederland geen duidelijke generatiekloof lijkt te bestaan tussen jonge Marokkanen en hun ouders. De jonge Marokkanen lijken zich juist meer te conformeren aan de waarden die zij van hun ouders meekrijgen met name binnen de gezinswereld. Hoe dit proces van socialisatie precies verloopt onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen die tamelijk religieus zijn wordt nader bekeken in dit onderzoek.

4.2 Data-analyse

Bij kwalitatief onderzoek is het verstandig het interviewen af te wisselen met analyse. Met name door het open karakter van de interviews zorgt het principe van contante vergelijking voor een beter inzicht in de verwachte uitkomsten. Er kunnen nieuwe thema's aan de orde komen tijdens de interviews waarmee geen rekening is gehouden. Door vroegtijdig te starten met het uitwerken van de interviews en het toepassen van constante analyses kunnen eventueel nieuw ontdekte thema's worden meegenomen bij de volgende interviews. Dit komt de betrouwbaarheid van de gegevens ook ten goede (Boeije, 2005; 't Hart e.a., 2005). Het principe van de constante vergelijking is tijdens dit onderzoek helaas niet altijd haalbaar geweest. Het werven van respondenten is moeizamer gebleken dan verwacht en dit maakt dat er veel interviews kort achter elkaar hebben moeten plaatsvinden en er minder tijd overbleef voor constante vergelijking.

Voor het analyseren van de interviews is gebruik gemaakt van het computerprogramma MAXQDA 2007. Met behulp van dit programma zijn alle gegevens uit de interviews gestructureerd op thematische codes. Deze aangebrachte structuur maakt het eenvoudiger om tot nauwkeurige conclusies te komen.

4.3 Betrouwbaarheid en validiteit

Bij wetenschappelijk onderzoek is het waarborgen van kwaliteit door middel van betrouwbaarheid en validiteit een belangrijk streven. Betrouwbaarheid heeft te maken met de precisie van de methoden van dataverzameling en bij validiteit draait het erom dat de onderzoeker achterhaalt wat hij of zij beoogt te onderzoeken ('t Hart e.a., 2005).

Geprobeerd is de interne betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen door bij elke respondent dezelfde topiclist en dezelfde interviewer in te zetten. Tijdens het onderzoek zijn alle interviews dan ook enkel door mijzelf afgenomen, dit om de betrouwbaarheid te bevorderen. Wanneer onafhankelijke onderzoekers dit onderzoek onder gelijke omstandigheden kunnen repliceren komt dit de betrouwbaarheid ook ten goede. Natuurlijk is de replicerbaarheid van een kwalitatief onderzoek altijd moeilijker dan het repliceren van een kwantitatief onderzoek door het open karakter van kwalitatief onderzoek. Echter is wel gepoogd een nauwkeurige omschrijving te geven in de methode, condities en setting van het door mij uitgevoerde onderzoek ten behoeve van de betrouwbaarheid ('t Hart e.a., 2005).

Eveneens is geprobeerd de validiteit van het onderzoek zo goed mogelijk te waarborgen. De rol van de onderzoekster in kwalitatief onderzoek is een belangrijk punt van aandacht, omdat de onderzoekster haar eigen onderzoeksinstrument is. Aangezien ik zelf - als niet Marokkaanse - deel uitmaak van de groep moslimvrouwen in Nederland ben ik als onderzoeker ook persoonlijk betrokken bij het onderwerp en de respondenten. Mijn kijk op de resultaten kan dan ook gekleurd zijn door mijn 'moslim zijn', al heb ik wel geprobeerd zoveel mogelijk professionele afstand te houden en feedback te vragen aan andere onderzoekers op mijn stuk. Mijn betrokkenheid heeft verder ook voordelen gehad. De Islam geniet momenteel veel negatieve publiciteit en dat kan de medewerking en het vertrouwen van respondenten afremmen. Bewust heb ik daarom de keuze gemaakt om mijn 'moslim zijn' vooraf wel kenbaar te maken tijdens de werving van participanten om op die manier al een bepaalde vertrouwensband te creëren. Mijn ervaring is dat de respondenten daardoor ook vrij en open met mij hebben gesproken tijdens de interviews.

Dit open karakter van de interviews heeft aan de validiteit bijgedragen. Tijdens de interviews heb ik de respondenten kunnen vragen om de informatie die zij mij hebben gegeven te verduidelijken daar waar nodig. En natuurlijk heeft het gebruik van opnameapparatuur ook bijgedragen aan de kwaliteit van het onderzoek, aangezien dit de controleerbaarheid heeft bevorderd (Hart 't e.a., 2005).

Een complicatie is echter dat de beoogde onderzoeksgroep maar in beperkte mate is bereikt. In eerste instantie was één van de subdoelen van dit onderzoek om ook te kijken naar eventuele generatieverschillen tussen dochters en hun moeders wat betreft de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden in het opvoedproces en de mogelijke ervaring van waardeconflicten. De meeste moeders hebben niet kunnen meewerken doordat zij de Nederlandse taal slecht beheersen. Ik heb gepoogd het ontbreken van voldoende respondenten uit de moedercategorie te ondervangen door tijdens de interviews de dochters te vragen naar de eventuele generatieverschillen die zij zelf ervaren en waarnemen tussen henzelf en hun ouders.

De resultaten, die in het volgende hoofdstuk besproken worden, zijn niet generaliseerbaar naar de groep Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen. Ten eerste is de steekproef – veertien respondenten – te klein om generalisaties te kunnen maken. Verder hebben de respondenten weliswaar een aantal gemeenschappelijke kenmerken; zo zijn zij allen bewust moslim, Marokkaans-Nederlands en dochter en/of moeder, maar op tal van terreinen verschillen de vrouwen ook van elkaar. De onderzochte groep vrouwen vormt dus geen representatieve afspiegeling van de groep Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen in Nederland. Wel exploreert dit onderzoek een complexe problematiek die nog weinig is onderzocht. Het is belangrijk te achterhalen welke rol de Islam speelt binnen het socialisatieproces van moslims in de Nederlandse context, aangezien steeds gezegd wordt dat islamitische waarden niet samengaan met Nederlandse waarden en de Islam op die manier beperkend zou werken voor de integratie van een individu (Dagevos & Gijsberts, 2007; Demant, 2005; Demant & Pels, 2006; Helden e.a., 2006; Kamp, 2008; Korteweg, 2005; Roggeband & Verloo, 2006). Er is echter weinig wetenschappelijk onderzoek verricht naar de problematiek omtrent de verhouding tussen Nederlandse en islamitische waarden (Pels, 1998). Daarom is het belangrijk te achterhalen hoe sterk religieuze moslimvrouwen zelf de verhouding tussen islamitische en Nederlandse waarden beschrijven en in welke mate zij mogelijk een waardeconflict ervaren tussen islamitische en Nederlandse waarden in algemene zin en in de opvoedsituatie.

Hoofdstuk 5 Resultaten

Dit hoofdstuk bestaat uit een beschrijving van de resultaten die uit het kwalitatieve onderzoek naar voren zijn gekomen. Er wordt ingegaan op de verhouding tussen islamitische en Nederlandse waarden tijdens het opvoedproces en op de mate van conflictervaring tussen beide waardesystemen. Maar eerst geef ik aandacht aan de persoonlijke geloofsbeleving van de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen in dit onderzoek. Het is nodig deze te kennen aangezien de religieuze beleving van een persoon grote invloed kan uitoefenen op de waarden die een persoon belangrijk acht.

5.1 Persoonlijke religieuze beleving

Uit de onderzoeksgegevens komt duidelijk naar voren dat de Islam fungeert als een leidraad in het leven van de respondenten. De meeste vrouwen hebben tijdens het interview aangegeven zeer bewust bezig te zijn met het praktiseren van de Islam. Geloof is voor hen het belangrijkste in hun leven en komt naar eigen zeggen in bijna alles tot uiting. Voor de vrouwen is de Islam als een ideologie, waarbij zij de islamitische regels beschouwen als een bescherming. Wanneer een mens namelijk de islamitische richtlijnen opvolgt kan dit positieve gevolgen hebben voor het hiernamaals, en dat is het hogere doel waar zij in dit leven naartoe werken. Alle respondenten omschrijven de relatie tussen Allah en de mens als één van afhankelijkheid.

“Ja het is eigenlijk het belangrijkste in mijn leven, alles draait om mijn geloof en ik probeer ook volgens de Koran en de soenna te leven. Ja eigenlijk alles gewoon, hoe ik met mijn gezin omga, met mijn familie, mijn gedrag, alles wordt bepaald door mijn geloof. Eigenlijk echt gewoon alles, ik bekijk alles vanuit een islamitisch denkkader (...) Het zit gewoon zo in je, het is gewoon een deel van mij, hierdoor zit eigenlijk in mijn hoofd een soort van scanapparaat, alles bekijk ik vanuit.. (...) Ja dat is eigenlijk hoe ik Allah ook zie. Ik zie hem als mijn Schepper, Hij ziet alles, Hij controleert alles, bij Hem is het begin, bij Hem is het eind.”
(Karima, 22 jaar)

“Ja Allah is Degene die je hebt wanneer je niemand hebt, toen je geboren werd had je Allah en als je sterft heb je Allah (...) sowieso is Hij Degene van wie wij afhankelijk zijn.” (Siham, 18 jaar)

“Het is belangrijk in de zin van dat het voor mij een leidraad is in het leven. En dat alles, dat alles tenminste niet alles, maar die intentie heb ik wel dat alles wat ik doe dat het daarmee te maken moet hebben. Het is gewoon ja een soort van levenswijze. (...) als gewoon dat je probeert de focus van dit leven te leggen op het hiernamaals.” (Mariam, 22 jaar)

“Ja Hij is je schepper, je volgt Zijn bevelen op, je doet niet Zijn verboden, je volgt Zijn profeet op. Hij staat boven alles gewoon. Ja alles is aan Hem te danken.” (Khadija, 20 jaar)

In het leven van bijna alle vrouwen vervullen de vijf zuilen² een centrale plek. Alle respondenten vasten tijdens Ramadan en ook de vijf (plicht)gebeden worden door bijna alle respondenten dagelijks uitgevoerd. Bijna alle respondenten die niet dagelijks bidden geven aan dat zij dit in de toekomst wel van plan zijn.

Samenvattend kan gezegd worden dat de Islam een zeer centrale plek inneemt in het leven van de respondenten. Hoe de Islam zich in algemene zin volgens deze vrouwen precies verhoudt ten opzichte van Nederlandse waarden staat centraal in de volgende paragraaf. Bekeken wordt welke waarden deze vrouwen als typisch islamitisch en/of Nederlands omschrijven.

5.2 Islamitische en Nederlandse kernwaarden

De respondenten hebben een indeling gemaakt in islamitische en Nederlandse kernwaarden en vervolgens uitleg gegeven aan de door hun gemaakte selectie. Volgens de vrouwen zijn bescherming, gehoorzaamheid, dienstbaarheid en solidariteit voornamelijk islamitische kernwaarden. En meer Nederlandse kernwaarden zijn volgens hen onafhankelijkheid, gelijkwaardigheid en vrijheid. Een belangrijke opmerking hierbij is dat onder de vrouwen geenszins totale overeenstemming bestaat over of de waarden typisch islamitisch of

---

² Onder de vijf zuilen wordt verstaan: 1) de geloofsgetuigenis 2) het vijfmaal daags bidden 3) het vasten tijdens Ramadan 4) het betalen van de zakaat (armenbelasting) 5) de hadj (pelgrimstocht naar Mekka)

Nederlands zijn. Het blijft een grijs gebied waarin ook bepaalde islamitische waarden als deels Nederlands benoemd worden en andersom Nederlandse waarden deels in de Islam terugkomen. In de volgende paragraaf een korte toelichting op de bovenstaande kernwaarden vanuit de visie van de moslimvrouwen zelf.

5.2.1 Dienstbaarheid en solidariteit

Dienstbaarheid en solidariteit worden door de respondenten benoemt als duidelijk islamitische kernwaarden. Islamitisch gezien is het een plicht om voor de medemens klaar te staan en solidair te zijn naar anderen toe.

“Je kunt de islamitische boeken erop naslaan het staat bomvol met solidariteit (...) het is gewoon een voorwaarde om een goede moslim te zijn” (Karima, 22 jaar)

En ook het broeder en zusterschap binnen het geloof staat zeer centraal in het leven van de meeste respondenten. Het klaarstaan voor medemoslims is een verplicht onderdeel van het geloof. De ummah³ wordt beschouwd als één geheel waarbij men als moslim zijnde een medemoslim moet helpen. Het collectiviteitsaspect staat hier centraal. Zoals ook Lkoundi (1993) stelt dat binnen de Islam het gemeenschapsbelang voorrang krijgt op het individuele belang. Voor een ander klaarstaan is islamitisch gezien erg belangrijk.

“Je moet elkaar gewoon helpen, je moet voor elkaar klaarstaan, je moet voor de ander willen wat je voor jezelf wilt. En die hadith die zegt van de ummah is als een lichaam en een hoofd. Als je hoofdpijn hebt dan lijdt je hele lichaam, dus als jij pijn hebt als moslim dan moet ik ook pijn hebben, want we zijn gewoon één geheel.” (Kadija, 20 jaar)

Bij moslims gaat het juist om het groepsgevoel (...) de hadith waarin staat: de moslims zijn broeders en als een piramide, als er eentje niet goed is dan stort die piramide in. (Mariam, 22 jaar)

De respondenten zijn van mening dat dienstbaarheid en solidariteit deels ook grondslag vinden in de Nederlandse samenleving. Zo helpen veel Nederlanders met geld als

---

³ gemeenschap van gelovigen binnen de Islam wordt de ummah genoemd

er bijvoorbeeld wereldwijd een grote ramp uitbreekt. En één respondent benoemt de Nederlandse verzorgingsstaat als het uitgangspunt van solidariteit.

“Solidariteit vind ik Nederlands omdat de samenleving is ingedeeld in een zorgstelsel, qua belastingheffing en dergelijke. Dat hogere inkomens gelimiteerd worden en meer belasting betalen om te compenseren. En bejaardentehuizen die hartstikke goed geregeld zijn voor oudere mensen, vooral het zorgstelsel dat vind ik gewoon echt top.” (Latifa, 20 jaar)

Echter niet alle respondenten zijn altijd te spreken over de Nederlandse solidariteit. Een meerderheid geeft aan dat de Nederlandse solidariteit steeds meer teloor gaat. Eén respondent voelt zich zelfs niet meer geheel thuis in Nederland omdat er naar haar zeggen te weinig solidariteit en tolerantie is.

“Ik heb heel vaak al gezegd, tegen mijn ouders ook, dat ik niet meer in Nederland wil blijven precies om deze reden. Ik vindt Nederland heel hypocriet geworden, stempelt zichzelf altijd af als tolerant (...) maar nu is het zo er is overal vrijheid voor maar als je moslim bent dan heb je een probleem. (...) dus ik vindt Nederland niet meer zoals ik het als kind heb gekend (...) de tolerantie is er absoluut niet meer (...) zodra ze een meisje met een hoofddoekje zien of ze zien een jongen met een jelaba en een rugzakje op dan denken ze al meteen terrorist dat soort dingen.” (Dunya, 25 jaar)

Een aantal respondenten geeft aan dat in de praktijk ook Marokkaanse moslims niet ten aller tijde solidair en dienstbaar zijn. Tegenwoordig zijn ook sommige Marokkaanse gezinnen steeds meer individualistisch gericht. Wel geven alle respondenten aan dat dit eigenlijk niet volgens de islamitische richtlijnen is en dat zij zelf zoveel mogelijk de islamitische solidariteit en dienstbaarheid proberen na te streven.

5.2.2 Gehoorzaamheid, bescherming en vrijheid

Alle respondenten omschrijven dat de Islam een bepaalde mate van gehoorzaamheid voorschrijft. De gehoorzaamheid aan Allah staat daarbij in het middelpunt, aangezien gehoorzaamheid aan de islamitische regels kan leiden tot een goed leven in het hiernamaals. En ook de gehoorzaamheid ten opzichte van de ouders en met name de moeder zijn een verplicht onderdeel van het geloof volgens alle geïnterviewde vrouwen.

“(...) ik denk dat als je als moslim gehoorzaam bent aan alle regels dan zit je gebakken. Dit omvat dan dus ook alles. Ik vindt die denk ik het belangrijkste.” (Aïcha, 24 jaar)

“Gehoorzaamheid aan Allah in de eerste plaats dan je ouders. Dat is het voornamelijkste.” (Khadija, 20 jaar)

Alle respondenten zijn verder van mening dat ook Nederlanders een bepaalde mate van gehoorzaamheid belangrijk achten; ook zij behoren zich aan bepaalde regels te conformeren. Al is volgens de geïnterviewde vrouwen gehoorzaamheid binnen de Islam meer aanwezig en hanteren Nederlanders toch wel een grotere mate van vrijheid. Bijna alle respondenten benadrukken dat een bepaalde mate van openheid islamitisch gezien is toegestaan om te begrijpen wat de achterliggende gedachte is achter een religieuze regel, al moet openheid niet te ver doorslaan.

“Ik ben heel open, ik weet vanuit de Islam ook dat overal over gesproken mag worden op een nette manier. (...) de profeet (saw) zei “er is geen schaamte in het geloof”. En wat hij daarmee bedoelde is dat als jij kennis op wilt doen van het geloof hoef jij je nergens voor te schamen, dus als jij een vraag wilt stellen iets wat heel intiem is (...) bijvoorbeeld over gemeenschap hebben (...) dan mag jij dat stellen, sterker nog het is bewonderenswaardig als jij dat durft te stellen want jij probeert jouw geloof te perfectioneren. En dat kan alleen als jij kennis opdoet en die kennis kun je alleen opdoen door dingen te vragen. Dus wat dat betreft is het heel goed om open te zijn, maar aan de andere kant is het in de Nederlandse samenleving in sommige gevallen, ik weet ook dat het bij een heleboel mensen helemaal niet zo is, maar in sommige gevallen is het heel gewoon om over je seksleven te praten (...) slaapkamergeheimen dat is voor in de slaapkamer dat is niet iets wat je bespreekt met iedereen.” (Aïcha, 24 jaar)

De islamitische regels zijn volgens de respondenten bedoeld als een bescherming voor de mens. Nederlandse (niet-moslims) ervaren deze bescherming veel minder aangezien zij niet zijn gebonden aan de islamitische regels. Zij hebben een veel grotere mate van vrijheid zo beamen de respondenten. Vrijheid zien zij daarom echt als een typisch Nederlandse waarde. Binnen de Islam is er geen sprake van algehele vrijheid, juist gehoorzaamheid en bescherming staan binnen de Islam hoog aangeschreven.

“Eigenlijk vind ik het iets Nederlands, want als moslim vind ik niet dat je echt vrij bent. Omdat er gewoon heel veel regels zijn (...) maar je hebt altijd die keuze om te zeggen van ik doe iets wel of ik doe iets niet natuurlijk. Maar er is toch een bepaald gevoel waardoor je het toch niet gaat doen. Dus in principe pure vrijheid dat vind ik niet dat dat er in de Islam in zit.” (Mariam, 22 jaar)

5.2.3 Gelijkwaardigheid en onafhankelijkheid

Alle vrouwen zien gelijkwaardigheid als een waarde die zowel Nederlands als islamitisch is. De Islam schrijft gelijkwaardigheid voor van de moslims onderling. Een moslim van Chinese of Nederlandse afkomst is evenveel waard en heeft dezelfde rechten als een moslim van Arabische komaf. Wat betreft de relatie tussen moslims en niet-moslims wordt er door de alle respondenten gelijkwaardigheid veronderstelt op basis van menselijkheid.

“Een mens moet je gewoon zien als een mens klaar. Niet zeggen hij is geen moslim dus ga ik anders tegen hem doen (...) gewoon gelijkwaardig zijn tegen iedereen” (Mariam, 22 jaar)

“Ik denk wel dat gelijkwaardigheid een basiswaarde is in de Islam en dat je sowieso iedereen gelijk moet behandelen wel of geen moslim. Bijvoorbeeld het voorbeeld van de burens, in de soenna staat heel vaak beschreven dat je gewoon echt super goed moet zijn voor je burens, dat je gewoon hun niet tot last moet zijn, gewoon vriendelijk moet zijn.” (Karima, 22 jaar)

Sommige respondenten maken wel een substantieel onderscheid. Zij beamen dat ook niet-moslims goed behandeld dienen te worden, maar dat een moslim ten opzichte van een niet-moslim minder plichten heeft dan ten opzichte van zijn geloofsgenoten. De plichten van de moslim ten opzichte van een andere moslim wegen zwaarder dan de plichten die een moslim heeft tegenover een niet-moslim.

“Kijk als mens zijnde zijn zij gelijkwaardig, maar je hebt bepaalde plichten tegenover een moslim die heb je niet tegenover een niet-moslim. Ik bedoel er zijn sowieso bepaalde basisverplichtingen die je tegenover de gehele mensheid hebt, dat je bijvoorbeeld van die persoon afblijft en niet zomaar iemand kwaad gaat berokkenen (...) En tegenover een moslim bijvoorbeeld heb je de verplichting om zijn vredesgroet te beantwoorden, in te gaan op zijn uitnodiging, om hem te bezoeken wanneer hij ziek is (...) dat zijn dingen die jij gewoon

verplicht bent om te doen omdat het een moslim is. Qua gelijkwaardigheid licht het natuurlijk niet op omdat je veel meer plichten hebt tegenover een moslim dan tegenover een niet-moslim.” (Siham, 18 jaar)

De respondenten geven verder aan dat ook in de Nederlandse samenleving gelijkwaardigheid belangrijk wordt geacht, al wordt dit in de praktijk niet altijd waargemaakt. Er lijkt in de Nederlandse samenleving volgens de respondenten een verschuiving plaats te vinden van solidariteit en gelijkwaardigheid naar een verharding van de maatschappij ten opzichte van minderheidsgroepen.

“Je hebt Nederlanders die buitenlanders niet zien als hun gelijke.” (Aziza, 21 jaar)

“En in Nederland neemt de gelijkwaardigheid af denk ik. Je hebt meer racisme en partijen die opkomen zoals Wilders.” (Khadija, 20 jaar)

Alle respondenten geven aan dat de gelijkwaardigheid van man-vrouw verhoudingen in Nederland zeer belangrijk wordt geacht. Dit is volgens hen islamitisch gezien ook het geval al kent de Islam wel bepaalde beperkingen in de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Man en vrouw zijn zoals de respondenten het benoemen niet gelijk aan elkaar maar wel gelijkwaardig, ze zijn wel beide even waardevol.

“Ja ze zijn niet gelijk in de zin van mannen hebben hun beperkingen, dat zij niet alles kunnen wat een vrouw kan. En vrouwen hebben hun beperkingen want vrouwen kunnen niet alles wat een man kan. Een man is sterker dat is gewoon een feit, en een vrouw is gewoon beter in bepaalde dingen zoals een kind krijgen dat kan alleen een vrouw.” (Latifa, 20 jaar)

“En ik bedoel er niet mee dat de één meer waard is dan de ander, dat bedoel ik niet. Wij zijn anders, dat is gewoon een feit, een wetenschappelijk biologisch feit.” (Aïcha, 24 jaar)

De respondenten geven aan dat wanneer er onderscheid naar sekse wordt gemaakt binnen de Islam dit is met een achterliggende reden.

“Heel vaak wordt gezegd dat in de Islam de man en vrouw niet aan elkaar gelijkwaardig zijn, dat zijn ze wel ze zijn alleen verschillend. Zoals ik al eerder zei over dat de vrouw bepaalde

versieringen heeft die ze vanuit de Islam moet bedekken ja een man heeft geen boezem en bepaalde figuren die heeft hij gewoon niet, een beetje onnodig om dat te gaan bedekken als het ware. Ja en mannen moeten bijvoorbeeld hun vrouw onderhouden en hun zussen en hun moeders weet je wel. Wat betreft de erfenis is het zo dat de man meer krijgt dan de vrouw daar hoor je ook vaak over. Terwijl de vrouw krijgt het gewoon voor haarzelf als ze iets erft (...) de man moet het uitgeven aan zijn moeder wanneer zij in nood is en zijn zussen en zijn vrouw. (...) Bijvoorbeeld de bruidschat als ik ga trouwen dan krijg ik een bruidschat ja dat is ook een verplichting. Om dan te zeggen dat een man dan onderdrukt wordt. (...) Een man moet bijvoorbeeld besneden worden ja een vrouw niet. Ja waarom moet nou de vrouw diegene zijn die moet bevallen en een man niet? Ik bedoel dat wil niet zeggen dat ze niet gelijkwaardig aan elkaar zijn, ze hebben een apart lichaam ze hebben aparte functies en daarom worden zij gewoon op een aparte manier behandeld. En de ene keer is de vrouw in het voordeel, de andere keer is de man in het voordeel.” (Siham, 18 jaar)

Bijna alle respondenten geven aan dat niet enkel in de Islam een onderscheid naar sekse wordt gemaakt. Zo verdienen mannen in een gelijke functie nog vaak meer dan vrouwen en worden vrouwen in de Nederlandse maatschappij tijdens reclames neergezet als lustobjecten om de Nederlandse man te plezieren. De Nederlandse samenleving heeft volgens de geïnterviewde vrouwen ook zijn beperkingen wanneer het gaat om werkelijke gelijkwaardigheid. Volgens de respondenten is het een normaal verschijnsel dat mannen en vrouwen niet geheel gelijk zijn, evenzo als ouder en kind of werkgever en werknemer niet geheel op gelijk niveau staan met elkaar. In het leven zijn er altijd bepaalde rolpatronen.

“(...) als er wordt gezegd de man staat hoger of lager (...)De positie kan nooit helemaal gelijk zijn bij niemand, hij moet altijd verschillend zijn anders kun je niet samenwerken, de ene moet volgen. De ene moet leiden en de andere niet, dat wisselt elke keer maar als je allebei gaat leiden dat werkt niet. Dus de positie dat vind ik niet erg dat is goed dat daar rollen voor zijn ingezet en dat dat dan in de Islam vaststaat en in de westerse samenleving niet waardoor je het zelf kan bepalen prima dat is dan een beperking of een verrijking voor de Islam, net hoe je dat ziet. (...) Kijk de moeder heeft bijvoorbeeld meer recht op het kind dan de vader, hoe kan dat? Ja dan kan mijn vader ook zeggen ja dat is oneerlijk, maar zo zijn de dingen verdeeld in de Islam. En omdat ik in de Islam geloof en omdat ik geloof dat God ons gemaakt heeft geloof ik dat Hij het beste weet hoe wij als mens in elkaar zitten dus ik vertrouw erop dat wat Hij voor ons beslist dat het goed is ook als we het niet altijd begrijpen.

(...) dus als Allah zegt jij moet dit doen ook al klinkt het misschien ongelijkwaardig dan denk ik het zal wel met een reden zijn.” (Loubna, 23 jaar).

Wat betreft onafhankelijkheid zijn de meeste vrouwen van mening dat dit een typische Nederlandse waarde is. Binnen de Islam staat veelal toch het gemeenschappelijke idee van zorgen voor elkaar voorop, waarbij de man een onderhoudsplicht heeft voor zijn vrouw en eventuele andere ongetrouwde vrouwelijke familieleden. Een vrouw hoeft dus niet onafhankelijk te zijn aangezien familie zoals een vader, man of zoon verantwoordelijk is voor haar zorg. En bijna alle vrouwen accepteren deze vorm van afhankelijkheid ten opzichte van hun echtgenoot of mannelijke familieleden. Echter zijn veel respondenten het er wel over eens dat onafhankelijkheid in een zekere zin wel belangrijk is om na te streven. Zij vinden het een goed punt wanneer een vrouw zelfstandig voor zichzelf kan zorgen. Dit kan namelijk van pas komen mocht zij te maken krijgen met een scheiding of het overlijden van haar man. Het verkrijgen van een bepaalde mate van onafhankelijkheid door scholing wordt door alle vrouwen duidelijk ondersteund.

“Onafhankelijkheid vind ik ook iets typisch Nederlands (...) in de islam ben je als vrouw zijnde eigenlijk afhankelijk van je man of van je familie (...) Het is bij ons meer een groepsgebeuren, je bent toch afhankelijk van je groep bij alles wat je doet. (...) Kijk in de Islam heeft een vrouw ook heel veel rechten en mag ze ook werken (...) haar geld dat ze verdient hoeft ze niet aan haar man te geven want haar man moet gewoon alles betalen. (...) en heel veel vrouwen die hebben dat ook steeds meer, die halen hun rijbewijs die werken ook zelf (...) die eisen zich die onafhankelijkheid gewoon toe.” (Mariam, 22 jaar)

“Dat is meer een Nederlandse waarde want vanuit de Islam is het toch denk ik een vrouw kan werken en alles maar je bent wel afhankelijk van je partner zeg maar. Maar ik vind het toch wel belangrijk dat je steunt op je eigen, en niet op een ander steunt want je weet nooit als die pilaar wegvalt of wat dan ook.” (Latifa, 20 jaar)

“En misschien wil je wel thuiszitten als je kinderen krijgt, maar op een gegeven moment worden ze groot en misschien heb je dan wel zoiets van dan gaan ze naar school en heb jij niets te doen en wil jij wel iets met je leven gaan doen en wil je wel gaan werken. Of ja misschien ga je wel scheiden ja je weet het niet. Misschien pas je niet bij elkaar of misschien overlijdt je man (...) Dan heb je toch ook een goede baan nodig.” (Loubna, 23 jaar)

“Ik denk dat het bij de Nederlanders belangrijker is dat je onafhankelijk bent. En als islamitische waarde het is wel belangrijk dat je een diploma hebt (...)kun je altijd zelf aan de slag, maar het is niet een prioriteit voor een vrouw vindt ik en ook islamitisch gezien om het geld te gaan verdienen. Dat is de prioriteit voor de man, het is echt zijn plicht om voor zijn vrouw...” (Amal, 28 jaar)

“Ja ik persoonlijk hecht echt een groot belang aan onafhankelijkheid, daarom ben ik nu ook aan het afstuderen. Ik bedoel mijn man die onderhoudt mij en we hebben het hartstikke goed en zo, maar toch wil ik mijn eigen diploma in mijn zak hebben. Ook voor mijn kinderen, ik wil gewoon een voorbeeld zijn voor mijn kinderen zodat zij zien hé mama maar die heeft gewoon een universitaire opleiding afgerond.”(Karima, 22 jaar)

Concluderend kan gezegd worden dat de respondenten waarden als dienstbaarheid, solidariteit, bescherming en gehoorzaamheid als typisch islamitisch benoemen. Meer Nederlanders vinden zij de waarden onafhankelijkheid en vrijheid. En gelijkwaardigheid is volgens hen een waarde die zowel in de Islam als in de Nederlandse samenleving grotendeels wordt ondersteund. Deze algemene indeling in islamitische en Nederlandse waarden vertelt deels al welke waarden de respondenten benoemen als typerend voor de Islam en typerend voor de Nederlandse samenleving. Er wordt in de volgende paragraaf verder ingegaan op de kernwaarden die de vrouwen binnen de opvoeding belangrijk achten.

5.3 Waardeoverdracht tijdens de opvoeding

Uit de interviews komt naar voren dat de opvoeding die de respondenten zelf hebben genoten voornamelijk heeft plaatsgevonden vanuit een cultureel en deels islamitisch denkkader. Belangrijke waarden die alle respondenten van hun eigen ouders hebben meegekregen zijn dienstbaarheid, schaamte en geslotenheid. Sommige van deze waarden laten de respondenten ook in de opvoeding van hun eigen kinderen terugkomen. Echter zijn de waarden die de geïnterviewde moslimvrouwen aan hun eigen kinderen meegeven niet altijd een exacte kopie van wat zij zelf van huis uit hebben meegekregen. Tussen de respondenten en hun ouders zijn verschillen waar te nemen in de overdracht van opvoedwaarden. In deze paragraaf staat

centraal hoe Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen hun kinderen opvoeden met religieuze waarden en Nederlandse waarden.

5.3.1 Islamitische opvoedwaarden

De Islam fungeert voor alle respondenten als hoofdkader binnen de opvoeding. Opvallend is hierbij dat met name de jongere respondenten kiezen voor een puur islamitische opvoeding in plaats van een cultureel islamitische opvoeding. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen islamitische opvoedwaarden en Marokkaans culturele opvoedwaarden. Ook bekijken de meeste respondenten wat betreft het inpassen van Nederlandse waarden binnen de opvoeding of deze in lijn liggen met de islamitische principes. Past het niet binnen deze principes dan laten de meeste van hen het links liggen. De Islam staat voor hen bovenaan.

“Ik denk het niet, ik heb helemaal niet zoveel met Marokkaanse dingen en ook niet met Nederlandse, het is voor mij echt puur vanuit de Islam.” (Siham, 18 jaar)

“(…) dan geef ik toch de voorkeur aan de Islam, maar het is niet zo zeg maar dat ik de culturele normen (…) die vind ik ook belangrijk en die wil ik ook aan mijn dochter doorgeven.” (Karima, 22 jaar)

“Dus ik probeer van jongs af aan eigenlijk in alles wat ik doe probeer ik op een islamitische manier te doen zeg maar, dat ik hem echt een islamitische opvoeding meegeef, niet zozeer Marokkaans.” (Aicha, 24 jaar)

“Ik heb ook wel traditionele waarden meegekregen hoe je qua cultuur bepaalde dingen moet doen (…) maar voor mijzelf is dat irrelevant. Ik vind gewoon dat het vanuit islamitische waarden moet komen en cultuur doet er voor mij niet toe.” (Latifa, 20 jaar)

Zowel de moeders als dochters die zijn geïnterviewd geven aan dat zij in bepaalde opzichten opvoedwaarden die zij zelf van huis uit hebben meegekregen ook doorgeven aan hun eigen kinderen. Eén van deze opvoedwaarden is dienstbaarheid. Ten eerste vinden alle vrouwen het net als hun eigen ouders belangrijk dat hun kinderen in het algemeen dienstbaarheid leren te zijn naar de medemens toe. Het is belangrijk om voor elkaar klaar te staan islamitisch gezien.

“(...) Zoals die beleefdheid naar ouderen toe dat zou ik mijn kinderen echt wel mee willen geven. Ja vrijgevigheid (...) Ja ik wil gewoon dat het hele beleefde kinderen worden die gewoon anderen ook gemakkelijk voor zichzelf kunnen plaatsens.” (Siham, 18 jaar)

En niet alleen dienstbaarheid in algemene zin staat centraal, zowel de ouders van de respondenten als de respondenten zelf geven aan dat het islamitisch gezien belangrijk is dat kinderen zich zorgzaam leren opstellen ten opzichte van de eigen ouders. De meeste respondenten hopen dat hun eigen kinderen enigszins voor hen willen zorgen tijdens ouderdom.

“Ja zorgen voor mij, of als ik oud ben, dan zeg ik misschien mijn kinderen gaan voor mij dit of dat doen als ik ouder wordt, bijvoorbeeld boodschappen (...)” (Yasmina, 42 jaar)

“Nee ik wil voor mezelf kunnen zorgen, ik hoop dat ik gewoon sterf voordat ik zo oud ben (...) natuurlijk, als ouder wil je toch wel bij je kinderen wonen hoor en niet in een bejaardentehuis.” (Mariam, 22 jaar)

Andere belangrijke islamitische waarden die volgens de respondenten centraal staan in de opvoeding zijn gehoorzaamheid, openheid, kuisheid en bescherming. Alle respondenten zijn het erover eens dat het gehoorzamen van Allah één van de belangrijkste principes is welke moet worden meegegeven tijdens de opvoeding. In de opvoeding door de eigen ouders stond bij sommige respondenten een meer dwingende vorm van gehoorzaamheid op de voorgrond, niet alle respondenten hebben dit als prettig ervaren.

“Vanuit mijn ouders is geloof meer iets geweest van streng en dit mag niet want anders wordt God boos en anders straft Hij, maar er werd nooit uitgelegd wat de wijsheid is achter dat iets wel of niet wordt.. wat je wel of niet mag doen zeg maar. En toen ik zelf ging onderzoeken zeg maar wat mijn geloof eigenlijk inhield ben ik er eigenlijk achter gekomen dat God helemaal niet altijd maar boos is en maar mensen straft. Het was niet een boeman zoals ik beleefde dat Hij was zeg maar en daardoor, ik ben ook, ik heb ook veel over Hem gelezen en daardoor ben ik ook van Hem gaan houden zeg maar dat ik weet dat Hij het goed voor heeft met ons.” (Aïcha, 24 jaar)

En ook omtrent de gehoorzaamheid van het kind naar de ouder toe verlangen sommige respondenten een meer dwingende en andere een lossere mate van gehoorzaamheid van hun kinderen.

“Dat zou ik mijn kinderen sowieso aanleren dat zij niet de absolute vrijheid hebben. (...) negen van de tien dingen die ik mijn kinderen vraag zal zijn omdat zij Allah gehoorzaam moeten zijn (...) en een dochter moet dat tegenover haar ouders ook hebben vooral tegenover haar moeder (...) ze vraagt het en jij bent verplicht om haar te gehoorzamen.” (Siham, 18 jaar)

“Je gehoorzaamt je aan de wetgeving en regels. In de Islam wordt de nadruk gelegd op ouders en Allah gehoorzamen. Ik zou deze waarde willen doorgeven, maar mijn kinderen moeten mij niet zonder meer gehoorzamen, ik zou ruimte geven voor eigen inzichten en in discussie en onderhandeling blijven.” (Rabia, 30 jaar)

Omtrent het principe van kuisheid verwachten de meeste respondenten wel een meer dwingende vorm van gehoorzaamheid vanuit hun kinderen. Kinderen behoren zich kuis te gedragen en hun maagdelijkheid te bewaren tot het huwelijk. Slechts één respondent geeft aan het eventueel te begrijpen als het kind besluit niet kuis te blijven. Deze kuisheid manifesteert zich ook in de kledingstijl. De hoofddoek is bij uitstek het symbool van kuisheid. Veel respondenten geven expliciet aan dat kuisheid niet enkel voor dochters geldt maar ook voor zonen. Cultureel gezien wordt van mannen vaak niet verwacht dat zij hun maagdelijkheid bewaren zo beamen de respondenten terwijl dit islamitisch gezien wel moet.

“Ik wil dat mijn kinderen gewoon kuis zijn dus niet open en bloot naar buiten lopen zowel jongen als meisje, en geen vieze dingen vertellen.” (Aziza, 21 jaar)

“Ja kuisheid ik denk dat de bedekking, de islamitische bedekking dat is toch iets ja dat probeert de kuisheid te waarborgen.” (Siham, 18 jaar)

“Islamitisch gezien zoals ik het opvat is het ook voor de jongens zo, maar dat wordt niet nageleefd.” (Dunya, 25 jaar)

“Ja de Marokkaanse cultuur hé, die maakt er een potje van af en toe, maar islamitisch gezien is die kuisheid voor zowel man en vrouw.” (Siham, 18 jaar)

“Ja en zowel jongens als meisjes, dat vind ik wel heel belangrijk. Ik vind ook voor jongens belangrijk dat ze niet continu met een ander vriendinnetje aankomen, ik vind het gewoon belangrijk dat je respectvol met vrouwen omgaat en ik bedoel zoals jij niet wil zoals jouw zusjes behandeld worden moet je ook niet andermans dochters en zussen behandelen dus dat vind ik heel belangrijk.” (Latifa, 20 jaar)

“Ik interpreteer dit als maagdelijkheid. Ik vind het wel belangrijk voor de opvoeding maar ik zou er open over praten anders dan in mijn opvoeding. Als mijn kinderen besluiten om niet kuis te blijven zou ik het wel begrijpen.” (Rabia, 30 jaar)

De kuisheidsregels hebben ook invloed op zaken als zwemmen. Als kinderen nog jong zijn is gemengd zwemmen geen probleem. Wel vinden veel respondenten het ongepast voor een meisje om gemengd te gaan zwemmen als zij in de pubertijd komt. Slechts een enkele respondent heeft daar geen moeite mee.

“Dan ben ik wel anders dan mijn moeder. Ik heb altijd zoiets van als je wilt gaan zwemmen of je wilt gaan balletten of boksen of wat dan ook, ik vindt het zelf geen probleem als het met jongens gebeurt zolang de regels duidelijk zijn. Als ik ga zwemmen betekent niet dat ik met je naar bed wil of dat ik iets met je wil, maar ik ga gewoon zwemmen omdat ik lekker in het water wil zitten dan heb ik daar absoluut geen probleem mee. Eigenlijk moedig ik het juist meer aan om het wat gemengder te krijgen want ik vindt het onzin dat een vrouw zich moet aanpassen omdat een man zich niet kan inhouden.” (Dunya, 25 jaar)

De meeste geïnterviewde moslimvrouwen vinden echter wel dat het kind niet zomaar klakkeloos moet gehoorzamen maar ook zelf op onderzoek moet uitgaan naar het waarom achter een islamitische regel. Openheid is daarin essentieel. Vanuit de eigen ouders hebben veel respondenten deze openheid en ruimte tot zelfonderzoek niet meegekregen.

“(…) als je ergens over twijfelt en sowieso als je iets verteld wordt onderzoeken, checken of het zo is of niet.” (Dunya, 25 jaar)

“Dat is dan ook iets wat ik niet heb meegekregen (...) je moet gewoon dingen als waar aannemen (...) zonder zelf te kijken van oké hoe zit dat nou precies. En mijn eigen kinderen zou ik wel willen adviseren om echt zelf op onderzoek uit te gaan, dus echt zelf te zeggen van hé hier zit ik mee en ik ga het vragen aan mijn moeder of ik ga het vragen aan mijn vader, maar ik ga ook zelf kijken wat staat er in de Koran (...) want heel vaak vroeger was het ja je mag dat niet (...) ja het is haram (...) ik denk dat het beter is als je kinderen iets uitlegt van het mag niet want zo en zo, dan gaan ze het ook beter volgen (...)” (Mariam, 22 jaar)

Binnen de eigen opvoeding van de respondenten is een gesloten houding en schaamte kenmerkend. Over bepaalde zaken zoals seksualiteit kan niet openlijk gesproken worden volgens de ouders van de meeste respondenten. Dit is een punt waarop de geïnterviewde dochters het voornamelijk anders willen aanpakken dan hun eigen ouders. Er moet over alles gesproken kunnen worden, ook over bijvoorbeeld seksualiteit. En de respondenten geven hierbij aan dat er binnen de Islam gesproken mag worden over deze zaken en dat hun eigen ouders hierin meer een cultureel kader nastreven waarbij het principe van Hachouma⁴ centraal staat.

“Ze zegt inderdaad sommige dingen zijn niet bespreekbaar, daar praten wij niet over (...) bij ons zijn sommige dingen Hachouma daar praat je niet over.” (Yasmina, 42 jaar, vertaald door haar dochter)

Dit is echter in tegenstrijd met de Islam zo beamen alle jongere respondenten.

“Er is geen schaamte in de Islam, dat wordt inderdaad expliciet genoemd.” (Amal, 28 jaar)

“In onze cultuur kun je bijvoorbeeld niet over seks praten (...) maar in de Islam is het eigenlijk wel de bedoeling dat je daar open over praat. Er is ook een gezegde in de Islam; La haya fi dien, dat betekent er is geen schaamte in de Islam. Dus je kunt over alles praten, maar cultureel gezien kun je dat echt niet maken om bijvoorbeeld aan de eettafel met je ouders over seksualiteit te praten, maar eigenlijk islamitisch gezien zou je het er met je moeder wel over kunnen hebben. Dat zou ik ook wel willen veranderen hoor.” (Karima, 22 jaar)

---

⁴ Het beste te vertalen naar het begrip “schaamte”

In de Islam staat een bepaalde vorm van openheid juist op de voorgrond volgens de jonge respondenten. En veel respondenten vinden deze openheid ook een zeer belangrijke waarde in de opvoeding van hun eigen kinderen. Dit hangt ook samen met vertrouwen aangezien openheid enkel mogelijk is wanneer het kind de ouder vertrouwt en andersom. Vertrouwen is niet altijd in hun eigen opvoeding naar voren gekomen, maar zelf achten zij dit wel erg van belang voor hun eigen kinderen. Juist door gevoelig liggende thema's bespreekbaar te willen maken proberen zij vertrouwen te creëren tussen ouder en kind.

“ (...) maar open zijn en in gesprek gaan met je kinderen, dat vindt ik wel heel belangrijk. (...) Ja mijn ouders (...) dat vertrouwen is er niet altijd. InshaAllah wil ik echt wel dat mijn kinderen met alles bij mij kunnen en dat ik dan niet gelijk een oordeel heb over de dingen die zij hebben gedaan, dat mijn kinderen open kunnen zijn dat vind ik wel heel belangrijk ja (...) dat vind ik wel heel jammer dat merk je en zie je wel heel vaak hoor dat als een meisje wil verloven dat ze daar niet eens mee naar hun moeder durven gaan of naar hun vader dat ze met iemand willen trouwen. (...) Vertrouwen en openheid dat wil ik echt terugzien in mijn gezin.” (Aziza, 21 jaar)

“Er zijn gewoon bepaalde dingen waarin je jouw kinderen moet onderwijzen ik bedoel als een jongen bijvoorbeeld een zaadlozing krijgt moet hij de grote wassing verrichten ja dat moet hij op één of andere manier toch te weten komen. Als jij het idee hebt dat het zover is dan moet je jouw kind toch onderwijzen daarin. (...) En ik weet dat er heel veel meisjes zijn die met iets als menstruatie bijvoorbeeld dat is echt gewoon dat moet je echt verbergen, stop het maar weg (...)” (Siham, 18 jaar)

“Je moet dingen juist bespreekbaar maken. (...) dat ik dingen bespreekbaar maak die hen bezighouden ook op seksueel gebied zeg maar. (...) Je moet kinderen op jonge leeftijd niet meegeven dat homoseksualiteit een taboe is, nee dat zijn ook mensen je moet gewoon respectvol met mensen omgaan, die mensen hebben er voor gekozen.. of die zitten op een gegeven moment in zo'n situatie nou dan denk ik prima hun eigen keuze. Ik ben er niet om te veroordelen zolang iemand goed met mij omgaat. Dat soort thema's vooral expliciet benoemen want dat is gewoon iets wat een kind al meekrijgt van oh ook iemand die er zo uitziet dat is bijvoorbeeld een hoer en dat soort.. dan denk ik van nee. (...) schaamte zou ik het liefst echt op de achtergrond willen.” (Amal, 28 jaar)

Geslotenheid en de daarbij horende vorm van schaamte willen de meeste jonge respondenten dus niet in de opvoeding van hun eigen kinderen meenemen. Al hebben zij dit van huis uit wel meegekregen. Juist door kinderen in te lichten over bepaalde zaken zoals seksualiteit en hier open over te spreken hopen zij het kind te beschermen en bewust te maken. De basis ter bescherming van het kind wordt voornamelijk gevormd vanuit de islamitische regels. De respondenten zien deze regels als goede richtlijnen tot een gelukkig leven in het nu en het hiernamaals en zij achten het zeer van belang om de islamitische richtlijnen aan hun kinderen te onderwijzen.

Samenvattend kan gezegd worden dat dienstbaarheid, geslotenheid en schaamte belangrijke islamitische waarden zijn die centraal hebben gestaan binnen de islamitische opvoeding die de respondenten zelf hebben genoten. De respondenten zelf vinden dienstbaarheid net als hun eigen ouders ook zeer belangrijk als opvoedwaarde voor het eigen kind naast de opvoedwaarden gehoorzaamheid, kuisheid en bescherming. Echter verschillen zij van hun ouders op de waarde openheid. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op opvoedwaarden die de respondenten van belang achten maar die zij als meer Nederlands omschrijven.

5.3.2 Nederlandse opvoedwaarden

Bijna alle vrouwen zien zelfontplooiing als een belangrijke waarde die het kind zichzelf eigen zou moet maken. Het is goed om ergens voor te staan en jezelf te ontwikkelen, dit kan zijn in het geloof maar het kan ook op tal van andere terreinen. Met name leggen zowel de geïnterviewde moeders als de dochters nadruk op het verband van zelfontplooiing met onafhankelijkheid. Het is belangrijk om ook als vrouw zijnde voor jezelf te kunnen zorgen en jezelf te ontwikkelen bijvoorbeeld wanneer de partner overlijdt of omdat een vrouw te maken krijgt met een scheiding, of gewoon om iets voor jezelf te hebben als vrouw. Zelfontplooiing is dus een belangrijke waarde die de respondenten aan hun dochters willen meegeven. De meeste vrouwen geven echter aan dit een meer Nederlandse waarde te vinden en niet specifiek islamitisch.

“Je moet gewoon als vrouw zijnde iets voor jezelf hebben zodat als er iets gebeurd kan je gewoon voor jezelf zorgen (...) dat je gewoon je eigen geld hebt. (...) Mijn dochters moeten eerst afgestudeerd zijn, werk hebben, rijbewijs, eigen inkomen dan pas mogen ze trouwen. Ze

hoeven echt niet tegen mij te zeggen op hun 18^e ja ik ga trouwen, ja echt niet.” (Mariam, 22 jaar)

“(…) zo’n huwelijk hoeft niet eeuwig te zijn (…) in het geval het mis gaat dat ze natuurlijk wel op haar eigen benen zou kunnen staan. Ik zou het haar vertellen (…)” (Siham, 18 jaar)

“Ja, dus dat vindt ik wel belangrijk onafhankelijkheid en dat zou ik ook echt mijn dochters heel erg meegeven. Ja dat je dat ook belangrijk acht. Dat je zelf ook gewoon gelukkig bent, dat je jezelf niet helemaal wegcijfert bijvoorbeeld in een gezin.” (Karima, 22 jaar)

“In de Islam ben je erg afhankelijk van je omgeving, familie en gemeenschap, maar je moet jezelf ook kunnen redden zonder de anderen.” (Rabia, 30 jaar)

Van huis uit hebben niet alle respondenten meegekregen dat onafhankelijkheid en jezelf ontwikkelen belangrijk is. De eigen moeders hebben veelal een meer afhankelijke rol ingenomen. Dit heeft deels te maken gehad met de migratiesituatie; moeders die de taal slecht beheersen en zichzelf daardoor moeilijker zelfstandigheid kunnen toe eisen. Wel hebben sommige dochters hun ouders deels onderwezen in deze waarde.

“Kijk mijn moeder toen ze bijvoorbeeld heel jong was dacht ze dat studie niet belangrijk was, ze wist nog niet zo heel veel over de Nederlandse cultuur (…) en dan was het mijn oudste zus die thuiskwam vanuit school en die haar dingen bijbracht. (…) mijn moeder zei altijd van ah vrouwen hoeven niet hun best te doen voor school want straks ga je toch trouwen, ga je kinderen krijgen en zit je toch thuis. Maar mijn zus die heeft haar dan dingen verteld, dan zei ze ah dus zo zit het en studie is wel belangrijk. Haar standpunten zijn veranderd, omdat zij heeft geleerd het is wel belangrijk (…) dat je voor jezelf en anderen kunt zorgen. (…) misschien wil je wel thuiszitten als je kinderen krijgt, maar op een gegeven moment worden ze groot en misschien heb je dan wel zoiets van dan gaan ze naar school en heb jij niets te doen en wil jij wel iets met je leven gaan doen en wil je wel gaan werken. Of ja misschien ga je wel scheiden ja je weet het niet, misschien pas je niet bij elkaar of misschien overlijdt je man.” (Loubna, 23 jaar)

Een andere belangrijke waarde die de vrouwen centraal hebben staan in de opvoeding van het kind is gelijkwaardigheid. Ten eerste vinden de meeste respondenten het belangrijk

dat hun kinderen leren iedereen te respecteren en gelijk te behandelen. Wel geven alle vrouwen aan dat een niet-moslim als huwelijkspartner voor hun dochter niet tot de mogelijkheden behoort. Volgens de Islam mag een moslimvrouw enkel trouwen met een moslimman. Daarbij maakt het niet uit voor de jongere respondenten welke etnische achtergrond de moslimman heeft. De Islam verbiedt namelijk geen interetnische huwelijken, maar predikt gelijkwaardigheid tussen de moslims onderling. Sommige ouders van de respondenten maken echter wel een etnisch onderscheid en hebben liever dat hun dochter (of zoon) trouwt met iemand van dezelfde etnische achtergrond. Wat betreft zonen geldt dat zij volgens de Koran mogen trouwen met een vrouw die een islamitische, christelijke of joodse achtergrond heeft. Enkele respondenten willen dit echter liever niet, zij zien een christelijke of joodse vrouw als schoondochter niet zitten en zullen dit hun zonen ten volste afraden.

“Ja ik zou er denk ik heel erg negatief over zijn. ik zou het echt uit zijn hoofd proberen te praten, en misschien wel bijna zo erg als een niet-moslim want ja vooral in deze tijd is het eigenlijk precies hetzelfde. Ik bedoel dat ze een keer gedoopt is maakt haar voor mij geen christen. Nee ik zou gewoon een niet-moslim nee daar doen we niet aan. Er zijn genoeg moslimvrouwen met wie hij zou kunnen trouwen, Chinees, Pakistaans weet ik veel wat, Nederlands, Marokkaans, Turks. Ik denk dat wanneer hij iemand is die echt voor zijn geloof gaat dat hij niet uit zou komen bij een anders gelovige.” (Siham, 18 jaar)

“Voor mijn kinderen wil ik ook heel graag dat het een moslim is, het maakt me niets uit of het een Nederlander of een Chinees is. Als het maar een moslim is die hetzelfde geloof heeft. En dan hoop ik dat het kind er zelf ook zo over denkt. Want ik denk dat het anders heel moeilijk werkt. Je moet je voorstellen dat als alcohol niet mag en je man die gaat drinken en jij zit ernaast dan hoor jij weg te gaan in je eigen huis dat werkt niet.(...) Of als er varkensvlees wordt gemaakt en ik wil dat niet omdat ik denk dat het schadelijk is en de ander denkt van niet dan werkt dat niet. Dan krijg je allerlei conflicten en daar ben je niet blij mee.” (Loubna, 23 jaar)

Wat betreft de gelijkwaardigheid tussen dochters en zonen daar zijn de respondenten in verdeeld. De meeste respondenten geven aan dat zij vinden dat zonen en dochters gelijk behandeld dienen te worden en dat zij evenveel vrijheid dienen te genieten. Een aantal respondenten is echter van mening dat jongens islamitisch gezien toch meer vrijheid genieten en dat er geen sprake is van een volledig gelijkwaardige behandeling van dochters en zonen.

“Dat maakt me niet uit of dat bij een jongen of een meisje is. Ja, negen uur thuis is negen uur thuis klaar of je nou lang haar hebt of kort of je nou borsten hebt het kan mij niet schelen, afspraak is afspraak en dat geldt voor allebei ja.” (Dunya, 25 jaar)

“Die vrijheid wil ik ook wel aan mijn dochter geven als ik gewoon zie dat mijn dochter goed bezig is met haar studie en serieus is en serieus in het leven staat, niet zo iemand die mooi naar buiten wil gaan om haar ding te doen, vind ik ook wel dat ik haar de vrijheid moet geven om in het buitenland te gaan studeren. (...) ze hoeven niet met vriendinnen twee weken weg te gaan of zo naar een ander land dat wil ik ook weer niet toestaan maar als het echt is voor de studie, echt om zichzelf te ontplooien vind ik wel dat het kan.” (Aziza, 21 jaar)

“Ja gelijkwaardigheid (...) maar vind ik het wel moeilijk want aan de andere kant wil ik wel de islamitische regels hanteren maar aan de andere kant (...) stel ik heb een dochter die tegen mij zegt ja ik ga reizen door de wereld en als haar broer tegen hun zegt ja ik wil een jaar gaan reizen door de wereld dan is het voor hem wel toegestaan en voor haar niet in principe, want zij moet dus met een mahram reizen. En mijn ding is dus van ja natuurlijk mag jij ook reizen door de wereld maar ja aan de andere kant is er wel van dat mag toch eigenlijk niet, ik weet niet ik vind dat heel moeilijk (...)” (Mariam, 22 jaar)

“Ja de man heeft zeker meer vrijheid dan de vrouw (...) dat heeft natuurlijk ook weer te maken met die bescherming hé. Ik bedoel een jongen kan om één uur in de nacht even naar buiten toe, een meisje kan dat niet. Ik zou mijn dochter nooit in het donker zomaar op straat willen zien, terwijl een jongen ja dat is toch wel makkelijker. Kijk je probeert bepaalde dingen wel na te streven, dus als ik denk ja mijn zoon mag niet gaan zwemmen in een openbaar zwembad dat mag hij ook niet. Terwijl je in de Marokkaanse cultuur toch vaak ziet dat de jongens dat wel mogen doen en de meisjes niet.” (Siham, 18 jaar)

Ook van huis uit bestaat er verschil in het onderwijzen van gelijkwaardigheid door de eigen ouders van de respondenten. Bijna alle ouders van de geïnterviewde vrouwen onderschrijven echter in veel mindere mate dan hun dochters gelijkwaardigheid van man en vrouw. Veel ouders zijn de mening toegedaan dat binnen de Islam sprake is van een ongelijkwaardige relatie waarin de man als hoger wordt beschouwd.

“Ik merk dat ik het niet meegekregen heb, alsof mannen beter zouden zijn dan vrouwen. Ik mocht mijn vader en broers niet tegenspreken. Ik zou mijn kinderen zeker gelijkwaardigheid meegeven.” (Rabia, 30 jaar)

Eén van de geïnterviewde moeders geeft echter aan dat ook zij vindt dat jongens en meisjes evenveel vrijheid behoren te genieten en gelijk behandeld moeten worden.

“Vrijheden van jongens en meiden tijdens de opvoeding zijn gelijk. Als het meisje iets niet mag dan de jongen ook niet.” (Amina, 48 jaar)

Samenvattend komt naar voren dat de respondenten onafhankelijkheid als een typische Nederlandse waarde zien die zij wel proberen toe te passen in de opvoeding van hun kind. Evenzo als gelijkwaardigheid, ook dat proberen de meeste vrouwen hun kinderen bij te brengen in de algemene zin dat elk mens gelijk is en deels ook wat betreft de man-vrouw relaties. Al onderschrijven niet alle respondenten de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen in dezelfde mate. Bepaalde meer Nederlandse waarden stemmen dus overeen met islamitische waarden terwijl anderen conflicteren. Op welke manier de geïnterviewde vrouwen omgaan met eventueel conflicterende Nederlandse en islamitische waarden staat centraal in de volgende paragraaf.

5.4 Conflictervaring en conflicthantering

De verhouding tussen islamitische en Nederlandse waarden is complex te noemen. Wel zijn algemene lijnen zichtbaar zoals geschetst in paragraaf 5.2 en 5.3 waar uitgebreid is ingegaan op de verhouding tussen islamitische en Nederlandse waarden in algemene zin en binnen de opvoedsituatie. Zo is naar voren gekomen dat veel respondenten van mening zijn dat Nederlandse en islamitische waarden op bepaalde punten, zoals bijvoorbeeld openheid en gelijkwaardigheid, deels overeenstemmen terwijl zij op andere punten juist conflicteren. Denk bij dit laatste aan de islamitische gehoorzaamheid welke restricties stelt aan de Nederlandse vrijheid. Bepaalde waarden stemmen dus overeen en andere conflicteren. De strategieën die de respondenten hanteren om met waardeconflicten om te gaan worden in deze paragraaf beschreven.

Opvallend is dat het volgens veel van de geïnterviewde vrouwen niet enkel Nederlandse waarden zijn die conflicteren met islamitische waarden, ook Marokkaans culturele waarden kunnen conflicteren met de Islam. De ouders van de respondenten hangen deels meer culturele waarden aan die de Islam op bepaalde punten lijken tegen te spreken terwijl de jonge respondenten juist kiezen voor puur islamitische waarden. Ook in eerder onderzoek van Phalet (2000) is naar voren gekomen dat de oudere generatie zich voornamelijk meer richt op cultuurgewoonten. Alle jonge respondenten geven bijvoorbeeld aan dat binnen de opvoedsituatie het Marokkaanse principe van schaamte en geslotenheid in contrast staat met de islamitische en ook Nederlandse openheid zoals uitgebreid is omschreven in paragraaf 5.3.

De respondenten hanteren verschillende benaderingswijzen wanneer zij tegen conflicterende Nederlandse en islamitische waarden als wel conflicterende Marokkaans culturele en islamitische waarden aanlopen. De eerste strategie is inpassing van Nederlandse of Marokkaans culturele waarden in de Islam. Veel vrouwen passen deze copingstrategie toe, zij zoeken naar manieren om Nederlandse (en/of Marokkaans culturele) waarden die hen aanstaan in te passen in de Islam en te zoeken naar overeenkomsten. Zo sluiten volgens veel respondenten typisch Nederlandse waarden als gelijkwaardigheid en onafhankelijkheid goed aan bij de Islam.

“(...) in de Koran staat dat de vrouw moet studeren (...) in de Koran staat niet ja laat de vrouw maar thuiszitten zodat ze niets weet van de buitenwereld en ze helemaal afhankelijk is van haar man.” (Aziza, 21 jaar)

Een tweede copingstrategie is (gedeeltelijke) aanpassing aan de Nederlandse waarden. Deze strategie vergt echter van de respondenten dat zij een islamitisch principe opzij zetten omwille van een Nederlands principe. Deze strategie vindt weinig gehoor onder de geïnterviewde vrouwen. Zo zijn er een aantal vrouwen die hun kledingkeuze maken op basis van de verwachtingen van de Nederlandse samenleving. Sommigen ervaren dit als onprettig en dragen het liefst islamitische kledij maar maken een aanpassing om toch te kunnen werken, terwijl anderen het prima vinden om hun kledingkeuze op de werkvloer aan te passen.

“Ik draag een hoofddoek (...) uiteindelijk heb ik wel zoiets van ik wil wel dat er ooit een dag komt dat ik (...) gewoon van die lange jurken en gewoon een hoofddoek en zo, maar niet in

een werksfeer (...) want dat maakt het voor mensen ook makkelijker om jou te benaderen en ik denk dat is wel belangrijk als je werkt (...) ik begrijp je kan niet met een niqaab of burqa gaan werken. Ja ik vind eigenlijk wel dat je jezelf een beetje moet aanpassen.” (Mariam, 22 jaar)

En ook twijfelt één respondent over het wel dan niet toestaan van gemengd zwemmen voor haar dochter. Zij twijfelt tussen enerzijds aanpassing aan Nederlandse waarden en anderzijds islamitische principes die zij haar kinderen wil onderwijzen.

“Ja ik ben daar heel dubbel in, het mag niet (...) als ze puber zijn. Ja het is heel moeilijk omdat je in Nederland leeft omdat heel veel kinderen het wel mogen en je vriendinnen mogen dan ook. (...) Het is wel heel zielig eigenlijk om het af te nemen en aan de andere kant is het weer het mag niet, het is heel dubbel. (...) als er geen vrouwenzwemmen is voor een leeftijd van vijftien of zo dan vind ik dat wel jammer om dat af te nemen van een kind om niet te mogen gaan zwemmen.” (Aziza, 21 jaar)

De derde strategie die de geïnterviewde vrouwen hanteren is dat zij een beroep doen op bepaalde Nederlandse kernwaarden als solidariteit, respect, gelijkwaardigheid, vrijheid en individualisme die hen het recht verschaffen op het behoud van hun eigen religieuze identiteit. Deze strategie vindt veel gehoor onder de respondenten. Alle vrouwen benadrukken dat zij ook onderdeel zijn van de Nederlandse samenleving en met name de geïnterviewde dochters pleiten duidelijk voor een eigen islamitische identiteit en zien dit grotendeels in het licht van het individualisme; een ieder mag kunnen zijn wie hij of zij wil zijn. Nederlandse waarden worden gebruikt als ondersteuning voor het behoud van de eigen islamitische identiteit.

“Als je verschilt in normen en waarden kun je heel goed met elkaar samenleven. Maar dat is het misverstand dat mensen maken, dat je dezelfde normen en waarden moet hebben om samen te kunnen leven, maar dat is helemaal niet zo. Als je elkaar respecteert is het goed. (...) Ja dat ieder mag zijn wie hij wil zijn. Ja dat is ook weer die vrijheid en dat komt ook weer terug in de westerse samenleving, ieder moet kunnen zijn wie hij wil zijn.” (Loubna, 23 jaar)

“(...)Ik denk dat als je gewoon je eigen geloof kan behouden en je eigen cultuur en je niet steeds wordt aangevallen dat je gewoon echt supersterk in je schoenen staat en je gewoon een hele mooie bijdrage kunt leveren aan de Nederlandse maatschappij. Je kunt dat een hele

goede burger zijn, je zult dan ook gewoon je best doen voor de Nederlandse maatschappij vooral als je het gevoel hebt dat je geaccepteerd wordt.” (Karima, 22 jaar)

De laatste copingstrategie die de vrouwen toepassen is nadruk leggen op de superioriteit van de Islam. Wanneer islamitische en Nederlandse waarden niet overeenkomen en sterk botsen kiezen de respondenten veelal in eerste instantie voor de derde strategie waarbij zij pleiten voor wederzijds respect. Als de Nederlandse samenleving geen gehoor geeft aan wederzijds respect dan plaatsen zij de Islam bovenaan en leggen nadruk op de superioriteit van islamitische waarden. De Islam is hun belangrijkste referentiekader en zij willen dit bij conflict tussen Nederlandse en islamitische waarden niet opgeven.

Ja ik ben daar gewoon duidelijk in, geloof is een stukje van mijn identiteit als je daaraan zit dan ben ik niet compleet. (...) ik bedoel ik zal nooit assimileren, natuurlijk je integreert in deze maatschappij (...) maar geloof sowieso is gewoon iets waar je vanaf moet blijven, dat is iets wat ik beleeft. (Amal, 28 jaar)

Ik denk dat het onmogelijk is om je eigen religie op te geven. (...) ze zullen er geen afstand van doen ze zullen alleen nog maar meer eraan vasthouden als je wilt dat ze het loslaten. Bovendien is het zoiets dieps het is zoveel groter. (Loubna, 23 jaar)

De manier van omgaan met conflict hangt nauw samen met wat in eerder onderzoek al naar voren kwam omtrent acculturatiestrategieën van integratie en separatie (Berry, 2005; Dagevos & Gijberts, 2007; Stevens e.a., 2004). Bijna nooit kiezen de respondenten voor een gehele aanpassing aan Nederlandse waarden wanneer deze in conflict staan met islamitische waarden. En wat opvalt is dat voornamelijk de zeer gelovige jonge generatie meer dan de eigen ouders kiest voor separatie wanneer er conflict optreedt tussen Nederlandse en islamitische waarden. Wat Ketner (2008) in eerder onderzoek heeft geconstateerd lijkt ook op de jonge moslimvrouwen in mijn onderzoek van toepassing. Zij identificeren zich als “voornamelijk moslim” en plaatsen zich buiten de Nederlandse en Marokkaanse minderheidscultuur wanneer islamitische waarden conflicteren met de Nederlandse en/of cultureel Marokkaanse waarden. De vierde copingstrategie die zij hanteren laat dit ook zien aangezien de Islam voor hen superieur is en boven de Nederlandse of Marokkaanse waarden staat. Al pleiten de meeste respondenten voor de derde copingstrategie en doen zij een beroep op wederzijds respect. Het is ten slotte wel belangrijk te vermelden dat de copingstrategieën

die de vrouwen hanteren om met conflicterende waarden om te gaan niet “of-of” zijn maar veelal “en-en”. In de praktijk past een individu een combinatie van verschillende strategieën toe.

6. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraagstelling waarmee dit onderzoek begonnen is. De vraagstelling luidt: “*Welke islamitische en/of Nederlandse waarden willen Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen doorgeven aan hun kinderen tijdens de opvoeding in vergelijking tot hun eigen ouders, én in hoeverre ervaren deze vrouwen een conflict tussen islamitische en Nederlandse waarden?*”. Deze hoofdvraag zal beantwoord worden aan de hand van de deelvragen waarbij de resultatensectie alsook de al bestaande wetenschappelijke literatuur betrokken wordt.

Deelvraag 1: Welke islamitische en/of Nederlandse waarden willen Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen meegeven aan hun kinderen tijdens de opvoeding?

Uit mijn kwalitatieve onderzoek blijkt dat Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen hun kinderen graag willen opvoeden vanuit een islamitisch perspectief. Islamitische opvoedwaarden die de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen centraal willen stellen in de opvoeding van hun eigen kinderen zijn dienstbaarheid, gehoorzaamheid, kuisheid en bescherming. Ook de typisch Nederlandse waarde onafhankelijk vinden zij over het algemeen belangrijk alsook gelijkwaardigheid en openheid, deze laatste twee omschrijven zij echter als waarden die zowel islamitisch als Nederlands zijn.

Er volgt nu een korte inhoudelijke toelichting op die hierboven genoemde waarden. Zo zien alle respondenten graag dat hun kinderen dienstbaar staan ten opzichte van hun medemens en voornamelijk ook ten opzichte van de eigen ouders. Dit is ook door Lkoundi (1993) verondersteld. In de islamitische bronnen wordt veel nadruk gelegd op het principe van dienstbaarheid volgens de moslimvrouwen. Ook wordt binnen de Islam veel nadruk gelegd op gehoorzaamheid en bescherming. Het is de bedoeling de islamitische regels na te leven en Allah te gehoorzamen. Deze regels worden door de vrouwen dan ook beschouwd als een bescherming voor henzelf en hun kind. Wanneer de regels worden nageleefd zal dit leiden tot een succesvol leven in het hiernamaals. De mate van gehoorzaamheid verschilt echter wel, sommige prefereren een meer dwingende vorm van gehoorzaamheid terwijl anderen een meer losse vorm hanteren.

Ook acht een deel van de vrouwen gelijkwaardigheid zeer van belang. Zij geven aan dat man en vrouw gelijkwaardig zijn aan elkaar, ze zijn niet gelijk maar wel evenveel waard. Zo moet er ook binnen de opvoeding tussen zoons en dochters niet met twee maten worden

gemeten. Als een meisje haar kuisheid moet behouden behoort een jongen dat ook te doen. De meeste vrouwen geven aan dat zij hun kinderen gelijkwaardig zullen behandelen. En zij achten het voor dochters ook zeer van belang om te studeren en zichzelf te ontwikkelen. Een bepaalde mate van onafhankelijkheid schrijven zij voor ook al is dit niet altijd op islamitische gronden terug te voeren. Het is naar hun zeggen belangrijk dat een meisje, mocht zij door een scheiding of door het overlijden van haar man alleen komen te staan, voor zichzelf kan zorgen. Ook leggen alle Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen nadruk op de waarde openheid. Zij vinden dat openheid wel bepaalde grenzen heeft en dat Nederlanders soms te vrij spreken over zaken, maar er moet gewoon over zaken als seksualiteit kunnen worden gesproken binnen het gezin. Ook binnen de Islam is dit volgens hen aanbevolen. Het is belangrijk dat een kind vragen durft te stellen en dat er een goede vertrouwensband ontstaat.

Deelvraag 2: Is er een verschil in het meegeven van islamitische en/of Nederlandse waarden tijdens de opvoeding wat betreft Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen en hun ouders?

Er zijn veel overeenkomsten zichtbaar in opvoedwaarden tussen de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen en hun ouders, maar er zijn ook verschillen. De eigen ouders hebben hen voornamelijk opgevoed vanuit een cultureel islamitisch denkkader, terwijl “de dochters” hun eigen kinderen veelal willen opvoeden vanuit puur islamitische waarden. Een voorbeeld is de waarde geslotenheid die veel vrouwen van huis uit hebben meegekregen van hun eigen ouders. Zij willen deze waarde echter niet aan hun eigen kinderen meegeven aangezien zij dit een culturele waarde vinden en geen islamitische waarde naar hun eigen zeggen. Er is geen schaamte in de Islam en alles moet bespreekbaar zijn. De vrouwen ervaren voornamelijk een verschil in opvoedwaarden met de eigen ouders op het terrein van Marokkaans culturele waarden die zouden botsen met islamitische waarden. En ook onderschrijven een aantal ouders de waarde gelijkwaardigheid niet altijd in zijn geheel terwijl een aantal dochters dit wel van belang acht en ook wil meegeven aan de eigen kinderen.

Deelvraag 3: In welke mate ervaren de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen een conflict tussen de islamitische en Nederlandse waarden in het bijzonder met het oog op de opvoeding?

De moslimvrouwen ervaren soms conflicten tussen Nederlandse en islamitische waarden. Te denken valt aan de islamitische gehoorzaamheid en bescherming die maken dat zij zich aan bepaalde regels behoren te houden waardoor hun kinderen geen gehele vrijheid genieten binnen de opvoeding. Zo is zwemmen bijvoorbeeld ongewenst wanneer een meisje de puberteitsfase bereikt. Wanneer islamitische waarden conflicteren met Nederlandse waarden

stellen de respondenten de Islam veelal boven alles. Zij geven aan dat er een bepaald nut zit in de islamitische regels waardoor zij veronderstellen dat het beter is de Nederlandse waarden bij botsing zoveel mogelijk los te laten.

Zoals eerder al is gesteld ervaren de vrouwen niet enkel een conflict tussen Nederlandse en islamitische waarden, maar zij geven ook aan dat zij soms conflicten ervaren tussen islamitische en Marokkaans culturele waarden. De ouders van de respondenten hangen deels meer culturele waarden aan die de Islam op bepaalde punten lijken tegen te spreken terwijl de jonge respondenten juist kiezen voor puur islamitische waarden. De geïnterviewde jonge vrouwen identificeren zich sterk als moslim en de Nederlandse of Marokkaanse identiteit is ondergeschikt aan de islamitische identiteit. Ook Ketner (2008) heeft in haar onderzoek geconstateerd dat dit proces van identificatie optreedt.

Deelvraag 4: Hoe gaan Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen om met eventuele waardeconflicten?

Er zijn vier verschillende copingstrategieën naar voren gekomen die de vrouwen hanteren wanneer zij te maken krijgen met conflicterende waarden. Zo kunnen vrouwen ten eerste zoeken naar manieren om Nederlandse (en cultureel Marokkaanse) waarden in te passen in de Islam. De tweede strategie die gehanteerd wordt door de moslimvrouwen is (gedeeltelijke) aanpassing aan de Nederlandse waarden. De derde strategie is dat vrouwen, wanneer waarden conflicteren, een beroep doen op bepaalde Nederlandse kernwaarden als solidariteit, respect en individualisme die hen het recht verschaffen op het behoud van de eigen religieuze identiteit. En de laatste strategie die zij inzetten is het benadrukken van de superioriteit van de Islam. Wanneer er conflict optreedt dat op de andere drie hanteringwijzen niet kan worden opgelost kiezen zij er veelal voor om de Islam boven de Nederlandse waarden te plaatsen. De Islam is duidelijk hun wegwijzer en de vrouwen in dit onderzoek willen daar niet teveel van afwijken.

De strategieën om met mogelijke waardeconflicten om te gaan hangen nauw samen met wat in eerder onderzoek al naar voren kwam omtrent acculturatiestrategieën (Berry, 2005; Dagevos & Gijberts, 2007; Stevens e.a., 2004). Bijna nooit kiezen de geïnterviewde vrouwen voor gehele aanpassing aan de Nederlandse waarden. Veelal proberen zij islamitische waarden en Nederlandse waarden te combineren. Lukt dit niet dan doen zij een beroep op Nederlandse waarden die hun recht geven op het behoud van de eigen identiteit, wat sterk overeenkomt met de acculturatiestrategie van integratie. En wanneer dit alles niet mogelijk is verkiezen zij de islamitische waarden boven de Nederlandse waarden. Zij kiezen dan voor een

vorm van separatie. In de praktijk wordt veelal vaak een combinatie van verschillende copingstrategieën toegepast door het individu.

Concluderend kan gesteld worden dat de Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen in dit onderzoek hun kinderen opvoeden met typisch islamitische waarden als dienstbaarheid, gehoorzaamheid, kuisheid, bescherming en vertrouwen. Ook staan waarden centraal die zowel als islamitisch en Nederlands worden beschouwd, dat zijn openheid en gelijkwaardigheid en ook de typisch Nederlandse waarde onafhankelijkheid wordt door de jonge respondenten als belangrijk gezien. Niet alle respondenten hanteren echter altijd dezelfde mate van gehoorzaamheid of gelijkwaardigheid, de één is strikter ten opzichte van het kind en de ander lossier. Ook naar generatie zijn er verschillen zichtbaar. Zo hebben gelijkwaardigheid en openheid in de eigen opvoeding van de respondenten niet op de voorgrond gestaan.

Omtrent de mate van waardeconflict kan gezegd worden dat dit voorkomt; islamitische waarden kunnen botsen met Nederlandse waarden. De vrouwen proberen daar echter door gebruikmaking van verschillende strategieën mee om te gaan. Zo passen zij zich soms aan de Nederlandse waarden aan. Of zij beroepen zich op behoud van de eigen religie aan de hand van Nederlandse waarden. Wanneer de bovenstaande strategieën niet toepasbaar lijken beroepen zij zich voornamelijk op de superioriteit van islamitische waarden. De Islam is een geïntegreerd onderdeel van hun identiteit en zij geven aan dat de islamitische waarden voor hen veelal boven de Nederlandse waarden staan wanneer zij gedwongen zijn een keus te maken, maar veelal zien zij ook overeenkomsten tussen Nederlandse en islamitische waarden.

7. Discussie

Uit dit onderzoek blijkt, zoals in de conclusie is verteld, dat zeer religieuze Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen die in dit onderzoek centraal staan hun kinderen opvoeden met waarden die voornamelijk een islamitische grondslag hebben. De vrouwen geven aan ook Nederlandse waarden te willen meenemen tijdens de opvoeding zolang deze voornamelijk binnen de islamitische grenzen liggen. Echter zijn de resultaten in dit onderzoek niet generaliseerbaar naar alle moslimvrouwen in Nederland aangezien het een zeer specifieke groep betreft die is geïnterviewd. Het is voor vervolgonderzoek daarom wellicht interessant ook te kijken naar moslims met een andere etnische achtergrond en/of die minder sterk praktiserend zijn. Het is mogelijk dat er onder hen een ander draagvlak bestaat voor het combineren van Nederlandse en islamitische waarden binnen de opvoeding.

Uit wetenschappelijk materiaal blijkt dat het merendeel van de tweede en derde generatie moslimvrouwen zich meer aanpast aan de Nederlandse normen en waarden binnen het publieke domein dan de eerste generatie moslimvrouwen (CBS, 2008²; Stevens, 2004; Vries, 2006). In mijn onderzoek heb ik de nadruk gelegd op het privé-domein van religieus opvoeden en de mate van aanpassing aan Nederlandse waarden. Het is tijdens mijn onderzoek niet geheel mogelijk gebleken om eventuele generatieverschillen in waardeoverdracht zichtbaar te maken. Dit is echter wel belangrijk aangezien in het huidige beleid steeds wordt verondersteld dat moslimvrouwen hun kinderen meer richting de Nederlandse waarden zouden moeten opvoeden binnen het privé domein (Phalet, 2004; Dagevos & Gijsberts, 2007; Roggeband & Verloo, 2006). Ik heb in eerste instantie wel getracht generatieverschil in opvoedwaarden te achterhalen door dochters en hun moeders aan het woord te laten. Helaas hebben echter weinig moeders meegedaan door de taalbarrière; velen beheersen de Nederlandse taal slecht. Dit is wel ondervangen door de jonge respondenten te laten reflecteren op de opvoeding die zij van hun eigen ouders hebben meegekregen. Wel is het aanbevolen om in vervolgonderzoek meerdere generaties te interviewen om zo consequenter te kunnen constateren of er een verandering plaatsvindt waarbij de jongere generatie moslimmoeders zich meer richting de Nederlandse waarden beweegt in de opvoeding dan de oudere generatie vrouwen. In mogelijk vervolgonderzoek is het daarom belangrijk een interviewer in te zetten die het Marokkaans-Arabisch of het Berbers beheerst.

Verder is het ook van belang om te beseffen dat veel van de jonge respondenten die mee hebben gedaan aan dit onderzoek zelf nog geen kinderen hebben. Dit maakt dat de resultaten van dit onderzoek een hypothetisch karakter hebben. Het is verstandig in vervolgonderzoek waar

mogelijk te selecteren op respondenten die al (oudere) kinderen hebben zodat er een beter beeld ontstaat van hoe moslimvrouwen hun kinderen opvoeden met waarden in de werkelijke praktijk.

Het begrip “waarde” is verder zeer abstract. Er is daarom geprobeerd te werken met praktische voorbeelden tijdens de interviews om zo te achterhalen of een bepaalde waarde meer Nederlands of islamitisch is. Het omschrijven van islamitische waarden is redelijk goed haalbaar gebleken voor de moslimvrouwen in dit onderzoek, maar veel respondenten hadden wat moeite met het benoemen of omschrijven van wat nu precies Nederlandse waarden zijn. Echter is uit de interviews naar voren gekomen dat de vrouwen voornamelijk denken vanuit een islamitisch waarde kader. Zij lijken minder bekend met het Nederlandse waarde kader. Een vraag die ontstaat is of deze begrensde kennis over de Nederlandse waarden te wijten is aan de mate van contact die de vrouwen hebben met de Nederlandse samenleving en de Nederlanders? Dit lijkt zeer onwaarschijnlijk aangezien bijna alle vrouwen in dit onderzoek zich actief inzetten in de Nederlandse samenleving. Zij hebben een baan of gaan naar school en sommigen hebben ook Nederlandse vrienden. Wel blijkt uit mijn onderzoek dat de eigen ouders hun kinderen niet zozeer met typisch Nederlandse waarden hebben opgevoed. Het kan zijn dat zij daarom toch meer moeite hebben met het benoemen en omschrijven van wat precies Nederlandse waarden zijn. Als de ouders het hen niet hebben meegegeven moeten zij hun kennis over Nederlandse waarden elders opdoen en in dat proces kunnen allerlei moeilijkheden optreden. Dit is echter een punt dat verder onderzocht zou moeten worden.

Uiteindelijk heeft mijn onderzoek een zeer nuttige bijdrage geleverd aan de wetenschap op het terrein van islamitisch opvoeden in de context van acculturatie. Ook is duidelijker geworden welke waarden typisch islamitisch en typisch Nederlands zijn door de vrouwen een waarde-indeling te laten maken. In de wetenschappelijke literatuur is hierover nog weinig te vinden terwijl het zeer belangrijk is te weten wat nu precies islamitische waarden en Nederlandse waarden zijn wanneer er binnen het Nederlandse integratiebeleid wordt gesproken over moslims die zich meer moeten bewegen naar “een aanpassing richting Nederlandse waarden”. Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat de sterk religieuze moslimvrouwen die in dit onderzoek centraal staan zich niet blindelings richten op aanpassing richting de Nederlandse waarden. Het is een proces waarin verschillende strategieën worden gehanteerd om binnen de Nederlandse samenleving zo goed mogelijk compromissen te sluiten wanneer Nederlandse en islamitische waarden tegen elkaar in lijken te druisen. Wel staat voor alle vrouwen de Islam voornamelijk voorop, dit is hun wegwijzer, ook binnen het opvoedproces. De Nederlandse waarden zijn soms ook belangrijk maar worden veelal geleerd aan nieuwe generaties wanneer deze niet in strijd zijn met de islamitische waarden.

Literatuur

- Alba, R. & Nee, V. (1997). Rethinking assimilation theory for a new era of immigration. *International Migration Review*, 31, 826-874.
- Al-Hibri, A. Y. (1999). Is western patriarchal feminism good for third world/ minority women? In S. M. Okin (Ed.), *Is multiculturalism bad for women?* (pp. 41-46). Princeton: Princeton university press.
- Baarda, D. B., Goede de, M. P. M. & Meer-Middelburg van der, A.G.E. (1996). *Basisboek open interviewen*. Groningen/ Houten: Stenfert Kroese.
- Berry, J. W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 697-712.
- Berry, J. W. (2008). Globalisation and acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, 328-336.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Amsterdam: Boom onderwijs.
- Bommel, A. van (2005). *Islam en de rechten van vrouwen: deel 3 onderwijs, opvoeding en mensenrechten*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Castles, S., & Miller, M. J. (2003). *The age of migration*. New York: The Guilford Press.
- CBS. (2008). *Bevolking; kerncijfers naar diverse kenmerken*. Retrieved December 5, 2008, from [http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=25-51&D2=0,10,20,30,40,50,\(1-1\)-1&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=25-51&D2=0,10,20,30,40,50,(1-1)-1&VW=T)
- CBS. (2008²). *Jaarrapport integratie 2008*. Den Haag: Centraal bureau voor de statistiek.

CBS. (2007). *Ruim 850 duizend islamieten in Nederland*. Retrieved October 4, 2008, from <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2278-wm.htm>

Chrysochoou, X. (2004). *Cultural diversity: it's social psychology*. Malden: Blackwell publishing.

Crijnen, T. (2003, 16 May). Ook in de islam zit seks vol met taboes: Seksualiteit en islam. *Trouw*, pp. 14.

Dagevos, J. & Gijsberts, M. (2007). *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau.

Demant, F. (2005). *Islam is inspanning: de beleving van de islam en de sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker instituut.

Demant, F. & Pels, T. (2006). Islam en gender bij Marokkaanse jongeren in Nederland. *Pedagogiek*, 2, 157-171.

Entzinger, H. (1998). Het voorportaal van Nederland: Inburgeringbeleid in een multiculturele samenleving. In C. H. M. Geuijen (Ed.), *Multiculturalisme* (pp. 67-79). Utrecht: Uitgeverij Lemma BV.

Forum. (2008). *Fact book. de positie van moslims in Nederland: Feiten en cijfers*. Utrecht: Forum.

Gerrickens, P., Verstege, M. & Dun van, Z. (2003). *Waarden- en normenspel (speelleermateriaal)*. 's-Hertogenbosch: Gerrickens training en advies.

Hart, H. 't, Boeije, H. & Hox, J. (2005). *Onderzoeksmethoden*. Amsterdam: Boom onderwijs.

Helden, P. van, Scholten, P., Tourabi, A. & Lustig, S. H. (2006). *Jonge moslims andere geluiden: voorbij traditie en teleurstelling*. Utrecht: Forum.

- Hofstede, G. (1998). A case for comparing apples with oranges: International differences in values. *International Journal of Comparative Sociology*, 39, 16-31.
- Hoof, J. J. B. M. van & Ruysseveldt J. van (2001). *Sociologie en de moderne samenleving : maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Boom.
- Inglehart, R. (2005). *The worldviews of islamic publics in global perspective*. New York: Palgrave.
- Inglehart, R. & Norris, P. (2003). The true class of civilizations. *Foreign Policy*, 135, 62-66.
- Jansen, W. (1997). Islam en seksualiteit. In H. Driessen (Ed.), *In het huis van de islam* (pp. 141-161). Nijmegen/ Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Kamp, H. (2008). *Islam nota*. Retrieved October 12, 2008, from http://www.vvd.nl/ReadFile.aspx?ContentID=8992&ObjectID=155675&Type=1&File=000005066_20081008%20Nota%20Islam.pdf
- Ketner, S. L.(2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond: exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*. S.l. : s.n. .
- Korteweg, A. C. (2005).
De moord op Theo van Gogh: gender, religie en de strijd over de integratie van migranten in Nederland. *Migrantenstudies*, 4, 205-223.
- Kottak, C. P. (2006). *Anthropology: The exploration of human diversity*. Boston: Mc Graw-Hill education.
- Lkoundi, A. (1993). Islamitisch opvoeden in Nederland. In F. Graaff de & A. Keulen de (Ed.), *Intercultureel opvoeden* (pp. 39-49). Utrecht: Uitgeverij SWP.
- Ministerie van Justitie. (2009). *Kernwaarden van de rechtsstaat*. Retrieved January 22, 2009, from http://www.justitie.nl/onderwerpen/recht_en_rechtsbijstand/Kernwaarden/

- Pels, T. & Meeus, W. (1999). Opvoeding in Nederlandse en Marokkaanse gezinnen. *Tijdschrift Voor Orthopedagogiek*, 38, 330-341.
- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2000). De generatiekloof in allochtone gezinnen: Mythe of werkelijkheid? *Pedagogiek*, 2, 128-139.
- Phalet, K. (2004). *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal cultureel planbureau.
- Phalet, K., Lotringen van, C. & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving: opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: European research centre on migration and ethnic relations.
- Poorthuis, F. & Wansink, H. (May 10, 2006). 'De islam is een achterlijke cultuur'. Retrieved January 26, 2009, from: http://www.volkskrant.nl/den_haag/article153195.ece/De_islam_is_een_achterlijke_cultuur
- Rijksoverheid. (August 19, 2008). *Waarden rechtsstaat basis Nederlandse identiteit*. Retrieved January 22, 2009, from http://www.regering.nl/Actueel/Pers_en_nieuwsberichten/2008/augustus/19/Waarden_rechtsstaat_basis_Nederlandse_identiteit
- Roggeband, C. & Verloo, M. (2006). Nederlandse vrouwen zijn geëmancipeerd, allochtone vrouwen zijn een probleem: de ontwikkeling van beleidskaders over gender en migratie in Nederland (1995-2005). *Migrantenstudies*, 4, 158-178.
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50, 19-45.
- Scroggins, D. (2005). The dutch-muslim culture war. *Nation*, 280, 21-25.

- Shadid, W. A. R. & Koningsveld, P. S. van (1990). *Moslims in Nederland: Minderheden en religie in een multiculturele samenleving*. Alphen aan den Rijn: Samsom Stafleu.
- Stevens, G. W. J. M., Pels, T. V. M., Vollebergh, W. A. M. & Alfons, A. M. C. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent moroccan immigrants living in the netherlands. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 35, 689-704.
- Valk de, H. A. G. (2006). *Pathways into adulthood: A comparative study on family life transitions among migrant and dutch youth*. Unpublished Dissertation, Universiteit Utrecht, Utrecht.
- Vries, S. (February 2, 2006). *Leven tussen twee culturen*. Retrieved January 22, 2009, from <http://www.pedagogiek.net/content/artikel.php?contentID=1075&name1=tweede&name2=derde&name3=vierde&sectieNR=10&sectie=7092&haalsectie=7092&haalsectie2=&haalsectie3=&sectiename=Radicalisering>
- Wadud, A. (2004). *De koran en de vrouw: Herlezing van een heilige tekst vanuit een vrouwelijk perspectief*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Wilterdink, N. (1998). Mondialisering, migratie en multiculturaliteit. In C. H. M. Geuijen (Ed.), *Multiculturalisme* (pp. 55-66). Utrecht: Uitgeverij Lemma BV.
- Wilterdink, N. & Heerikhuizen van, B. (2003). Het terrein van de sociologie. In N. Wilterdink, & B. Heerikhuizen van (Eds.), *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie* (pp. 13-39). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- WRR. (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University press.

Bijlagen

Bijlage A: Achtergrondkenmerken respondenten

In onderstaande tabel een aantal achtergrondkenmerken van de respondenten uit dit onderzoek op een rij, namelijk de fictieve naam met leeftijd en of zij zelf kinderen heeft. Ook staat vermeld of de respondent behoort tot de categorie “dochters” of “moeders”, aangezien getracht is dochters en hun moeders te interviewen.

Aïcha	24 jaar, wel kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Siham	18 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Karima	22 jaar, wel kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Rabia	30 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Loubna	23 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Latifa	20 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Mariam	22 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Khadija	20 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Amal	28 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Dunya	25 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Aziza	21 jaar, geen kinderen, behoort tot de categorie “dochters”
Yasmina	42 jaar, wel kinderen, behoort tot de categorie “moeders”
Amina	48 jaar, wel kinderen, behoort tot de categorie “moeders”
Samira	46 jaar, wel kinderen, behoort tot de categorie “moeders”

Bijlage B: Topiclist

1. Introductie

(Lees de vetgedrukte tekst hardop)

Assalaam aleikum, ik ben ..... Zoals je weet wil ik jou graag interviewen in verband met mijn eindonderzoek voor de opleiding Algemene sociale wetenschappen. Ik wil graag weten met welke islamitische en Nederlandse waarden Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen hun kinderen opvoeden en hoe zij omgaan met eventuele botsingen tussen deze waarden. De gegevens die uit het onderzoek naar voren komen zal ik vertrouwelijk behandelen en ik zal jouw anonimiteit waarborgen. Verder wil ik dit gesprek graag opnemen, zodat ik het interview zo goed mogelijk uit kan werken. En ook zal ik af en toe wellicht wat aantekeningen maken. Na de uitwerking van het interview zal het bandje worden gewist. Heb je er bezwaar tegen als ik het interview opneem? *(Hier de opname starten bij geen bezwaar)*. Ik kan jou een verslag sturen van mijn uiteindelijke onderzoeksresultaten of een korte samenvatting als je dat graag wilt? En als je nog verdere opmerkingen hebt kun je me altijd op het volgende mailadres mailen: ..... Het interview zal naar schatting ruim anderhalf uur duren. Als je tussendoor een pauze in wilt lassen dan kan dat natuurlijk. En mocht je iets niet begrijpen dan kun je dat altijd aangeven. Heb je op dit moment al vragen?

Ik zal eerst graag een aantal persoonskenmerken van je willen weten. Vervolgens wil ik graag met je spreken over jouw persoonlijke religieuze beleving en ingaan op de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden tijdens het opvoedproces.

2. Algemeen en persoonskenmerken

- *datum interview:*
- *tijdsduur interview:*

- Adres, telefoonnummer, mailadres respondent:
- Leeftijd:
- Tijdstip van vestiging in Nederland of hier geboren?:

- Werk of hoogst genoten opleiding:
- Burgerlijke status: ongehuwd/ verloofd/ gehuwd/ gescheiden/ weduwe
- Kinderen:
(*Hier kun je al ingaan op haar kinderen, op gemak stellen eventueel*)
- Religie, stroming:

3. Religieuze beleving

(*Lees de vetgedrukte tekst even voor*)

Ik wil nu eerst graag met jou spreken over welke rol de Islam speelt in jouw leven.

- Is geloof belangrijk voor jou?
En waarin uit zich dat?
  - 5zuilen
  - naleven van kleding/voedselvoorschriften
  - Verenigingsleven (moskee, vrouwenverenigingen)
- Kun je omschrijven wat Allah voor jou persoonlijk betekent?
(eventueel uitleg geven: wat is Allah voor jou? (Schepper/vriend etc))

4. Opvoeding en de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden (en normen)

(*Lees de vetgedrukte tekst even voor*)

Binnen elke samenleving worden waarden en normen van de ene generatie op de andere generatie overgedragen. Kenmerkend voor een samenleving zijn dus bepaalde waarden en normen. Waarden geven aan wat mensen nastrevenswaardig vinden. En normen zijn de vertaling van deze waarden in gedrag. Ik zou het nu graag met jou willen hebben over islamitische waarden en normen en Nederlandse waarden en normen tijdens de opvoeding.

Islamitische waarden

- Welke islamitische waarden heb je van huis uit zelf meegekregen?
- Zijn er islamitische waarden die jij hiernaast zelf nog belangrijk acht maar die niet sterk in je eigen opvoeding naar voren zijn gekomen?
- Welke Islamitische waarden wil je jouw eigen kind graag meegeven?

Nederlandse waarden

- Zijn er typisch Nederlandse waarden die je van huis uit hebt meegekregen?
- Zijn er Nederlandse waarden die jij belangrijk acht maar die niet sterk in je eigen opvoeding naar voren zijn gekomen?
- Zijn er Nederlandse waarden die jij jouw eigen kind graag wil meegeven?

5. Het raakvlak of botsvlak van islamitische waarden en Nederlandse (kern)waarden

---

(Lees de vetgedrukte tekst even voor)

Ik zou nu graag willen dat je de waardekaartjes die ik heb meegenomen gaat indelen. De kaartjes geven waarden aan die jij jouw kind zou kunnen meegeven in de opvoeding. Natuurlijk kan het zijn dat er voor jou zeer belangrijke waarden niet op deze waardekaartjes staan daarom heb ik nog een aantal waardekaartjes meegebracht waarop je zelf eventueel nog waarden kunt invullen die je absoluut niet of juist wel wilt meegeven aan je kind. Ik zou je willen vragen of je de kaartjes eerst wilt indelen naar meer Nederlands en meer islamitisch. Zeg het even als jij hiermee klaar bent. *(Dan zet ik een kruisje op de meer islamitische waarden en een rondje op de meer Nederlandse waarden)*

Vervolgens wil ik jou vragen of jij ze voor jezelf op belangrijkheid wilt leggen, te beginnen met de meest belangrijke (dat is dus een waarde die jij hoog hebt staan en die jij jouw kind absoluut wilt meegeven) tot de minst belangrijke waarde (een waarde die jij minder belangrijk acht voor jouw kind of die jij jouw kind wellicht helemaal niet wilt meegeven). *(Dan even deze indeling laten liggen en later ook nummeren zodat je deze kan meenemen)*

De Nederlandse kernwaarden zijn volgens het Nederlandse kabinet gelijkwaardigheid, vrijheid en solidariteit. Hoe kijk jij vanuit religieus oogpunt! aan tegen de volgende twee Nederlandse (kern)waarden?

Gelijkwaardigheid

Is gelijkwaardigheid ook een islamitische waarde en waarin komt dat wel dan niet tot uiting?

Vrijheid

Is vrijheid ook een islamitische waarde en waarin komt dat wel dan niet tot uiting?

Oké, nu wil ik graag samen met je kijken naar jouw indeling van waarden.

(Dan deze indeling bespreken en ook met name bekijken hoe zij gelijkwaardigheid en vrijheid heeft ingedeeld. Het is hierbij waarschijnlijk handig om het onderstaande schema te gebruiken, dit is de indeling aan de hand van de proefinterviews en panels)

Nederlandse waarden	Islamitische waarden
Vernieuwing, vrijheid	Gehoorzaamheid, bescherming, discipline
Onafhankelijkheid, individualiteit	Loyaliteit, dienstbaarheid
Openheid (in opvoeding)	Geslotenheid (in opvoeding)
Aanraken	Bescheidenheid, kuisheid
Vertrouwen (in kind)	Discipline
Gelijkwaardigheid	
Solidariteit	Respect, genade
	Liefde, verantwoordelijkheid

Gelijkwaardigheid:

- van geslacht (man en vrouw gelijk of gelijkwaardig? gemengde gymles, polygamie hoe in opvoeding??)
- vrijheden van jongens en meiden (meegaan op kamp)
- moslim – niet moslim relatie (school, werk, buur, huwelijkskandidaat voor kind)

Vrijheid:

- vrijheid van godsdienst (afvalligheid in de Islam of kind verlaat Islam of wordt homo)
- vrijheden in Nederlandse samenleving (te vrij?)

6. Acculturatie

(Lees de vetgedrukte tekst even voor)

In Nederland wordt steeds vaker van minderheden verwacht dat zij de Nederlandse normen en waarden onderschrijven. Ze zouden hun eigen cultuur en religie (gedeeltelijk) moeten opgeven. In hoeverre streef jij naar het behoud van jouw eigen cultuur en religie?

7. Afsluiting

(Lees de vetgedrukte tekst hardop)

Goed ik wil hierbij het interview afsluiten en ik zal de opnameapparatuur nu uitzetten. Het interview heeft .... uur /minuten geduurd. Ik wil je ten eerste hartelijk bedanken voor je medewerking. De informatie die op de opname staat zal ik vertrouwelijk behandelen en enkel voor mezelf uitwerken waarbij ik je anonimiteit natuurlijk waarborg.

Hoe heb je het interview ervaren? En heb je nog vragen of opmerkingen?

Ik zal u mijn mailadres geven zodat je bij eventuele vragen of opmerkingen contact met mij kunt opnemen, ook kan ik je het eindverslag of een samenvatting daarvan toesturen als je daar interesse in hebt?

Oké, nogmaals heel hartelijk dank. *(Wellicht een klein presentje meenemen en nog geven)*